

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ FREDERICK
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
Ακαδημαϊκό Έτος 2011-2012

Σημειώσεις για το μάθημα

ΕΛΛ 102: ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Διδάσκων: Συμεών Τσολακίδης

Λεμεσός 2011

1. Εισαγωγικά

1.1 Τι είναι η γλωσσολογία;

Γλωσσολογία είναι η επιστημονική μελέτη της γλώσσας. *Επιστημονική* σημαίνει ότι έχει ως στόχο την αντικειμενική καταγραφή και μελέτη των γλωσσικών δεδομένων. *Αντικειμενική* σημαίνει "ανεπηρέαστη από τις οποιεσδήποτε πολιτικές¹, κοινωνικές², αισθητικές κλπ. αντιλήψεις του ερευνητή".

1.2 Τι είναι γλώσσα;

Ορισμοί για τη γλώσσα:

1) Sapir (1921: 8): ". . . είναι αποκλειστικά ανθρώπινη και μη ενστικτώδης μέθοδος για να μεταδώσουμε ιδέες, συγκινήσεις και επιθυμίες με τη βοήθεια συμβόλων εκουσίως παραγομένων".

Σχολιασμός: Αναφέρεται άμεσα στην επικοινωνιακή λειτουργία της γλώσσας. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν οι γλώσσες είναι αποκλειστικά ανθρώπινες και μη ενστικτώδεις.

2) Bloch & Trager (1942: 45): ". . . είναι ένα σύστημα αυθαίρετων φωνητικών συμβόλων μέσω των οποίων τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας συνεργάζονται μεταξύ τους".

Σχολιασμός: Αναφέρεται μόνο έμμεσα και υπαινικτικά στην επικοινωνιακή λειτουργία της γλώσσας. Αντίθετα, εστιάζει στην κοινωνική λειτουργία.

3) Hall (1968: 158): ". . . είναι ο θεσμός χάρη στον οποίο οι άνθρωποι επικοινωνούν και επιδρούν ο ένας στον άλλο μέσω προφορικών-ακουστικών, αυθαίρετων συμβόλων, που χρησιμοποιούνται καθ'έξιν".

Σχολιασμός: Αναφέρεται και στην επικοινωνιακή και στην κοινωνική λειτουργία της γλώσσας. Όπως και ο Sapir, ο Hall αντιμετωπίζει τη γλώσσα ως έναν αποκλειστικά ανθρώπινο θεσμό. Με τον όρο "θεσμός" διευκρινίζεται ότι η γλώσσα που χρησιμοποιείται σε μια συγκεκριμένη κοινωνία είναι μέρος της κουλτούρας της. Με το "καθ'έξιν" γίνεται αναφορά σε εκείνη τη συμπεριφοριστική αντιμετώπιση της γλώσσας, στην οποία κυριαρχεί η σχέση μεταξύ ερεθίσματος και αντίδρασης όσον αφορά γλωσσική χρήση και τη γλωσσική ανάπτυξη. Σύμφωνα με τον Lyons (1995: 23-24) είναι πια αποδεκτό ότι η συγκεκριμένη προσέγγιση είναι περιορισμένης εφαρμοσιμότητας, επειδή η γλώσσα είναι ανεξάρτητη από το ερέθισμα, με την έννοια ότι, μεταξύ άλλων, τα εκφωνήματα μιας γλώσσας δεν κατασκευάζονται από συνήθεια κατά την τάδε ή τη δείνα περίπτωση. Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της γλώσσας είναι η απουσία σύνδεσης μεταξύ των λέξεων και των περιστάσεων κατά τις οποίες χρησιμοποιούνται, με αποτέλεσμα η εμφάνιση συγκεκριμένων λέξεων να μην είναι προβλέψιμη.

4) Robins (1979: 9-14): ". . . οι γλώσσες είναι συστήματα συμβόλων . . . βασισμένα σχεδόν αποκλειστικά στην καθαρή ή αυθαίρετη σύμβαση . . . είναι απείρως προσαρμόσιμες στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και συνθήκες των ομιλητών".

Σχολιασμός: όλες οι γλώσσες είναι εξίσου επαρκείς όσον αφορά την κάλυψη των ανάγκων των ομιλητών τους. Άρα, δεν υπάρχουν "φτωχότερες" και "πλουσιότερες" γλώσσες.

5) Chomsky (1957: 13): ". . . είναι ένα (πεπερασμένο ή μη) σύνολο προτάσεων, καθεμιά από τις οποίες είναι πεπερασμένη σε έκταση και κατασκευασμένη από πεπερασμένο σύνολο στοιχείων".

¹ Εδώ ανήκουν και οι εθνικιστικού ή προγονολατρικού τύπου αντιλήψεις περί *περιούσιας γλώσσας*, *γλώσσας μητέρας όλων των υπολοίπων* κλπ.

² π.χ. γλώσσα των νέων

Σχολιασμός: α) καθήκον του γλωσσολόγου είναι να προσδιορίσει ποιες από τις πεπερασμένες ακολουθίες στοιχείων σε αυτή τη γλώσσα είναι προτάσεις και ποιες όχι, καθώς και να ανακαλύψει τις δομικές ιδιότητες ως προς τις οποίες οι φυσικές γλώσσες διαφέρουν από τις μη φυσικές. Ο Chomsky πιστεύει ότι οι δομικές αυτές ιδιότητες είναι γνωστές στο παιδί από την αρχή της ζωής του και ανεξάρτητα από την εμπειρία οποιασδήποτε φυσικής γλώσσας.

β) δε γίνεται καμιά αναφορά στην επικοινωνιακή λειτουργία της γλώσσας.

1.2 Παραδείγματα βασικών προκαταλήψεων

1.2.1 Γλωσσική αλλαγή = φθορά, καταστροφή, απώλεια της γλώσσας.

Αυτό πιστεύουν όσοι δεν καταλαβαίνουν ότι οι γλώσσες δε χαλούν αλλά απλώς αλλάζουν σε όλα τους τα επίπεδα (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη κλπ.). Το να κάνουμε λόγο για *απώλεια* δηλώνει αξιολογική στάση αλλά η γλωσσολογία, ως επιστήμη, καταγράφει και μελετά τη γλωσσική αλλαγή, δεν την αξιολογεί ως καλή ή κακή. Άλλωστε, είναι πια αναμφισβήτητη η διαπίστωση ότι η κατά περιόδους κυριαρχία συγκεκριμένων γλωσσών δεν οφείλεται στην ιστορική τους ανωτερότητα αλλά σε καθαρά γεωπολιτικούς λόγους.

Η γλώσσα, όπως όλα τα πράγματα, αλλάζει (σταδιακά και συνεχώς) μέσα στο χρόνο αλλά δεν χαλάει και δεν φθείρεται. Και δεν χαλάει, γιατί δεν παύει ποτέ να είναι το εργαλείο με το οποίο επικοινωνούν οι άνθρωποι. Η γλώσσα περνάει από γενιά σε γενιά, από τη μάνα στο παιδί και από το παιδί στο δικό του παιδί, και έτσι συνεχίζει να κάνει τη δουλειά της. Και είναι, βέβαια, λάθος μια αντιμετώπιση στα πλαίσια της οποίας οι διαφορετικές περίοδοι μιας γλώσσας δεν είναι τίποτα περισσότερο από εναλλασσόμενα αυτόνομα συστήματα. Τίποτα δε δημιουργείται από το τίποτα.

Μέσα στον χρόνο αλλάζουν οι ήχοι (οι φθόγγοι) και χρησιμοποιούνται καινούργιες λέξεις για να μιλήσουμε για καινούργια πράγματα. Η λέξη *υπολογιστής* ή *κομπιούτερ* π.χ. χρησιμοποιείται για να ονομάσει ένα καινούργιο εργαλείο που δεν υπήρχε παλιά. Αντίθετα, η λέξη *βοεβόδας*, που σήμαινε έναν αξιωματούχο στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ή η λέξη *γαλέρα*, που σήμαινε έναν παλιό τύπο καραβιού με πανιά, δεν χρησιμοποιούνται σήμερα, γιατί δεν υπάρχουν πια *βοεβόδες* και *γαλέρες*. Τις λέξεις αυτές τις χρησιμοποιούν μόνο αυτοί που ασχολούνται ειδικά με παλιότερες εποχές. Και τις δύο αυτές λέξεις, *βοεβόδας* και *γαλέρα*, τις πήρε η ελληνική γλώσσα από άλλες γλώσσες, τις δανείστηκε. Αυτό γίνεται συνεχώς. Όλες οι γλώσσες δανείζουν η μία στην άλλη. Σήμερα στα ελληνικά υπάρχουν πολλές λέξεις που προέρχονται από τα αγγλικά (π.χ. *μπαρ*, *κομπιούτερ*), από τα γαλλικά (π.χ. *ασανσέρ*), από τα τουρκικά (*καβγάς*, *μεράκι*) κ.ά. Αλλά και οι γλώσσες αυτές έχουν με τη σειρά τους δανειστεί από τα ελληνικά. Η λέξη *ντίσκο*, που μας φαίνεται αγγλική, προέρχεται από την ελληνική λέξη *δίσκος* (*δισκοθήκη*). Η λέξη *anahtar* στα τουρκικά σημαίνει 'κλειδί' και βγαίνει από την ελληνική λέξη *ανοιχτήρι*. Οι γλώσσες λοιπόν δεν έχουν σύνορα. Καθώς αλλάζει ο κόσμος γύρω μας, δανειζόμαστε από άλλες γλώσσες ή δανείζουμε σε άλλες γλώσσες, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για καινούργια πράγματα. Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε γιατί η γλώσσα αλλάζει χωρίς να χαλάει. Προσαρμόζεται πάντα στις καινούργιες συνθήκες. Κάποτε, βέβαια, είναι δυνατόν να χαθεί μια γλώσσα, όταν δεν έχει πια ανθρώπους να τη μιλούν, δηλαδή δεν έχει ομιλητές. Και αυτό συμβαίνει, συνήθως όταν μια κοινότητα ανθρώπων που μιλάει μια γλώσσα ζει σε ένα περιβάλλον όπου κυριαρχεί μια άλλη γλώσσα. Κυριαρχεί γιατί τη μιλούν πολύ περισσότερο και γιατί αυτοί που τη μιλούν έχουν πολιτική και κοινωνική δύναμη. Έτσι, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κοινότητες που μιλούσαν ελληνικά αλλά ήταν απομονωμένες στα βόρεια της Ανατολής, έπαψαν να μιλούν ελληνικά και έγιναν τουρκόφωνες. Οι Ιρλανδοί, που

ζούσαν κάτω από την κυριαρχία των Άγγλων, έχασαν τη δική τους παλιά γλώσσα και έγιναν, οι περισσότεροι, αγγλόφωνοι.

1.2.2 Η γραμματική πρέπει να είναι κανονιστική, δηλ. να εστιάζεται στην επιβολή κανόνων ορθής χρήσης (π.χ. του τύπου "αυτό δεν το λέμε").

Κανονικά, δουλειά της γραμματικής πρέπει να είναι η περιγραφή της γλώσσας σε μια δεδομένη στιγμή λαμβάνοντας, όμως, υπόψη και τη ζωντάνια, την κινητικότητα που χαρακτηρίζει το γλωσσικό φαινόμενο. Όπως είπαμε, η γλωσσολογία είναι περιγραφική επιστήμη: δεν επιβάλλει κανόνες ορθής χρήσης αλλά προσπαθεί να αποκαλύψει και να καταγράψει τους γλωσσικούς κανόνες που εφαρμόζουν οι ομιλητές μιας γλώσσας, προκειμένου να χρησιμοποιούν *πετυχημένα* τη γλώσσα, δηλ. να κατορθώνουν αυτό που επιδιώκουν, όταν πραγματώνουν συγκεκριμένα εκφωνήματα (=τι πρέπει να πω στην κατάλληλη περίπτωση).

2 Ferdinand de Saussure

Είναι ο θεμελιωτής της σύγχρονης γλωσσολογίας με το έργο του *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*³. Η αναγνώριση της συστηματικότητας της γλώσσας από το Saussure ουσιαστικά σημαίνει την κατοχύρωση της γλωσσολογίας ως αυθύπαρκτης επιστήμης, δηλ. ως επιστήμης με διαγεγραμμένο αντικείμενο.

2.1 Οι βασικές του αρχές:

2.1.1 Διάκριση μεταξύ γλώσσας (*langue*), ομιλίας (*parole*) και ικανότητας του λόγου (*langage*).

Τα δύο πρώτα αποτελούν όψεις του τρίτου.

Η ικανότητα του λόγου, είναι ένα από τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα έμβια όντα. Πρόκειται για το γλωσσικό φαινόμενο γενικά, ενώ οι διάφορες γλώσσες του κόσμου αποτελούν τις επιμέρους εκδοχές του.

Η γλώσσα συνιστά την κοινωνική πλευρά του λόγου, ενώ η ομιλία την ατομική. Η πρώτη είναι δεσμευτική για κάθε μέλος της γλωσσικής κοινότητας, π.χ. η κοινή νεοελληνική είναι η γλώσσα που είναι απαραίτητο να χρησιμοποιείται από όλους τους σύγχρονους ομιλητές της ελληνικής. Αποτελεί προϊόν κοινωνικής σύμβασης μεταξύ των μελών της συγκεκριμένης γλωσσικής κοινότητας, κάτι που σημαίνει ότι "απαγορεύεται" να την τροποποιήσουν σε βασικά της σημεία ή, μάλλον λόγια, μπορεί το κάθε μέλος της κοινότητας να πραγματώσει όποιο εκφώνημα θέλει στα πλαίσια της ομιλίας, αλλά θα πρέπει να το κατασκευάσει από τα "υλικά" που διαθέτει η γλώσσα του, π.χ. ΚΝΕ *Ο Γιάννης θέλει να κοιμηθεί;*, αγγ. *Does John want to sleep?*. Είναι, λοιπόν, λογικό ότι μια σημαντική διαφορά μεταξύ της γλώσσας και της ομιλίας είναι ότι η πρώτη χαρακτηρίζεται από συστηματικότητα, ενώ η δεύτερη είναι πιο ετερογενής λόγω ακριβώς των δυνατοτήτων επιλογής που έχει ο εκάστοτε ομιλητής στην εκάστοτε περίπτωση επικοινωνίας.

Γλώσσα και ομιλία βρίσκονται σε σχέση αλληξάρτησης, καθώς σύμφωνα με το Saussure η γλώσσα είναι ταυτόχρονα προϊόν και εργαλείο της ομιλίας, επειδή χωρίς τη γλώσσα δεν είναι δυνατή η ομιλία αλλά και γιατί η ομιλία είναι που εναποθέτει στον εγκέφαλο των ομιλητών το γλωσσικό σύστημα: το μικρό παιδί κατακτά τη γλώσσα με το να έρχεται σε επαφή με το γλωσσικό περιβάλλον, με τις ομιλίες του περιβάλλοντός του, ενώ κάποια στιγμή αρχίζει να χρησιμοποιεί τη γλώσσα για να μιλήσει με τα άλλα μέλη της κοινότητας στην οποία (θα) ανήκει. Επιπλέον, δε θα

³ Το έργο εκδόθηκε μετά το θάνατο του Saussure από τους μαθητές του C. Bally και A. Sechehaye. Πρόκειται για μια αναχώνευση των σημειώσεων που είχαν κρατήσει διάφοροι φοιτητές του Saussure κατά τη διάρκεια των πανεπιστημιακών του παραδόσεων στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης από το 1906 έως το 1911.

πρέπει να μας διαφεύγει ότι οι διάφορες γλωσσικές αλλαγές εμφανίζονται, "δοκιμάζονται" και παγιώνονται ή απορρίπτονται στα πλαίσια της ομιλίας.

2.1.2 Η προτεραιότητα του προφορικού λόγου

Ο Saussure ήρθε σε ευθεία ρήξη με την προκατάληψη ότι ο προφορικός λόγος είναι κατώτερος του προφορικού. Δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι:

- α) ιστορικά, προηγείται ο προφορικός λόγος (οι παλαιότερες γραπτές γλώσσες έχουν ιστορία το πολύ 6000-7000 ετών),
- β) δομικά (δηλ. από άποψη "υλικών") τα συστήματα γραφής βασίζονται σε μονάδες του προφορικού λόγου,
- γ) οντογενετικά (δηλ. από βιολογική άποψη) όλοι μας πρώτα μάθαμε να μιλούμε και μετά να γράφουμε και, μάλιστα, μετά από ειδική διδασκαλία, και
- δ) ο προφορικός λόγος χρησιμοποιείται για περισσότερους σκοπούς.

3. Τα μυστικά της γλώσσας

3.1. Ο άνθρωπος μιλάει, ενώ τα ζώα όχι

Όπως όλοι μας ξέρουμε, τα ζώα δεν μιλούν. Οι λέξεις που χρησιμοποιούμε για να μιλήσουμε για την επικοινωνία στο ζωικό βασίλειο είναι χαρακτηριστικές: τα πρόβατα *βελάζουν*, τα σκυλιά *γαβγίζουν*, τα άλογα *χλιμιντρίζουν* κλπ. Ο άνθρωπος όμως *μιλάει*. Πού βρίσκεται η διαφορά ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν τα ζώα και στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν οι άνθρωποι;

Το σκυλί γαβγίζει για να εκφράσει την απειλή που νιώθει, γιατί κάποιος ξένος (άνθρωπος ή ζώο) βρίσκεται μπροστά του, ή για να εκφράσει τη χαρά του που βλέπει το αφεντικό του. Από τη σχέση μας με τα ζώα όλοι έχουμε προσέξει ότι αυτές οι συμπεριφορές ή αντιδράσεις τους γεννιούνται πάντα όταν κάτι στο περιβάλλον τους τις προκαλεί, δηλ., το σκυλί δεν θα γαβγίσει αν δεν αισθανθεί άμεσα την απειλή του ξένου που μπαίνει στον δικό του χώρο ή αν δεν αισθανθεί την παρουσία του αφεντικού του (αν δεν το μυρίσει, αν δεν το ακούσει, αν δεν το δει).

Τέτοιες συμπεριφορές παρατηρούμε και στους ανθρώπους. Όταν, λ.χ., πονάμε πολύ, βογκάμε ή μουγκρίζουμε από τον πόνο. Όταν τρομάζουμε, βγάζουμε μια κραυγή, π.χ. *αχ!*. Όπως το σκυλί δεν γαβγίζει, αν δεν υπάρχει φανερή απειλή, έτσι κι εμείς δεν βογκάμε, δεν μουγκρίζουμε, δεν κραυγάζουμε, αν δεν πονάμε ή αν δεν φοβόμαστε κάτι που μας απειλεί άμεσα. Κάτι δηλαδή στο περιβάλλον τους που συμβαίνει εκείνη τη στιγμή, ένα ερεθίσμα, κάνει και τον άνθρωπο και τα ζώα να βγάζουν αυτούς τους ήχους. Οι ήχοι αυτοί που βγάζουν και οι άνθρωποι και τα ζώα σε τέτοιες περιπτώσεις είναι οι άμεσες αντιδράσεις τους σε αυτά τα ερεθίσματα. Με άλλα λόγια, με το γάβγισμά του ο σκύλος, με το βέλασμά του το πρόβατο, με το χλιμίντρισμά του το άλογο, με το βογκητό και το μούγκρισμά του ο άνθρωπος, αντιδρούν άμεσα σε ερεθίσματα που προέρχονται από τον κόσμο στον οποίο ζουν.

Το γάβγισμα εκφράζει άμεσα το συναίσθημα του φόβου ή της χαράς που νιώθει το σκυλί. Το βογκητό στους ανθρώπους εκφράζει, και αυτό, άμεσα τον πόνο που νιώθουμε. Και εδώ ακριβώς μπορούμε να δούμε τη διαφορά με τη γλώσσα. Η λέξη πόνος διαφέρει από το μουγκρητό ή το βογκητό του πόνου, γιατί μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε και όταν δεν πονάμε. Π.χ. όταν λέμε *Πονούσε η κοιλιά μου χτες όλη τη νύχτα*, μιλάμε για ένα αίσθημα πόνου που δεν το έχουμε τη στιγμή που μιλάμε. Η λέξη *πόνος* σε αντίθεση με το βογκητό δεν χρειάζεται το συναίσθημα του πόνου, για να χρησιμοποιηθεί.

3.2 Οι ήχοι της γλώσσας και οι ήχοι των ζώων

Η λέξη *πόνος*, όπως και όλες οι άλλες λέξεις της γλώσσας, είναι φτιαγμένη από ήχο· όπως από ήχο είναι φτιαγμένα τα βογκητά, οι κραυγές κλπ. Αλλά ο ήχος από τον οποίο είναι φτιαγμένη η λέξη διαφέρει από τον ήχο με τον οποίο είναι φτιαγμένη η κραυγή ή το βογκητό ή το γάβγισμα, γιατί μπορεί να χωριστεί σε μικρότερα κομμάτια. Έτσι, όλοι ξέρουμε, π.χ. ότι η λέξη *τόνος* αποτελείται από τα γράμματα *τ, ο, ν, ο, ς*. Τα γράμματα είναι οι εικόνες των ήχων πάνω σε ένα χαρτί. Αν συνδυάσουμε διαφορετικά αυτά τα γράμματα και τους ήχους που απεικονίζουν, θα φτιάξουμε μια άλλη λέξη: *νότος*. Ένα ακόμη παράδειγμα: αν συνδυάσουμε διαφορετικά τα γράμματα της λέξης *μόνος*, έχουμε τη λέξη *νόμος*.

Το γάβγισμα του σκύλου όμως δεν μπορεί να χωριστεί σε μικρότερα κομμάτια. Εκφράζει ως αδιάσπαστο σύνολο την αντίδρασή του συγκεκριμένου ζώου σε κάποιο ερέθισμα και δεν χωρίζεται σε μικρότερα κομμάτια. Η γλώσσα όμως φτιάχνεται από κομμάτια ήχου χωρίς νόημα, τα οποία σε διάφορους συνδυασμούς δημιουργούν τις λέξεις ή, γενικότερα, εκφράσεις με νόημα. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται και στο αλφάβητο. Τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, που είναι οι εικόνες των ήχων της ελληνικής γλώσσας, δίνουν σε διάφορους συνδυασμούς όλο το λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας.

Αυτό το μυστικό εξηγεί γιατί η λέξη *πόνος* μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να πονάμε, ενώ το βογκητό του πόνου δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να πονάμε: ο ήχος του βογκητού είναι ο ίδιος ο ήχος του πόνου, όπως τον ζούμε εκείνη τη στιγμή, ενώ ο ήχος της λέξης *πόνος* δεν συνδέεται άμεσα με το αίσθημα του πόνου. Γι' αυτό και μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη αυτή χωρίς να πονάμε. Αποτελείται από πέντε κομμάτια ήχου, τα οποία σε άλλους συνδυασμούς μπορούν να εκφράσουν άλλα πράγματα. Αυτό είναι που κάνει τον ήχο της κραυγής φυσικό ήχο και τον ήχο της λέξης *πόνος*, και της κάθε λέξης, γλωσσικό ήχο. Γι' αυτό και οι φυσικοί ήχοι είναι σε όλες τις γλώσσες ίδιοι (με τον ίδιο τρόπο βογκάνε ή κραυγάζουν οι Άγγλοι, οι Γάλλοι κλπ.) και δεν μαθαίνονται. Κανένας από εμάς δεν έμαθε να βογκάει, να κραυγάζει και το ίδιο ισχύει και για τα ζώα. Οι φυσικοί ήχοι των ζώων είναι μια ενστικτώδης συμπεριφορά, δηλ. μια συμπεριφορά που δεν μαθαίνεται. Αντίθετα, οι ήχοι της γλώσσας μαθαίνονται. Το μικρό παιδί μαθαίνει σιγά σιγά ότι ο συνδυασμός των ήχων /p/, /o/, /n/, /s/ που σχηματίζουν τη λέξη *πόνος*, σημαίνει κάτι.

3.3 Πώς οι λέξεις σημαίνουν κάτι;

Όλοι ξέρουμε ότι, ενώ δεν υπάρχουν λεξικά για τους φυσικούς ήχους (κραυγές, βογκητά κλπ.) ή τις συμπεριφορές των ζώων, υπάρχουν λεξικά για τη γλώσσα. Αν ανοίξουμε ένα λεξικό στη λέξη *παιδί*, θα δούμε ότι η σημασία που δίνει είναι «άνθρωπος, αρσενικού ή θηλυκού γένους, μικρής ηλικίας». Αν ψάξουμε στη λέξη *κότα*, θα βρούμε ότι σημαίνει «είδος κατοικίδιου πτηνού που εκτρέφεται για τα αβγά και για το κρέας του». Αν βρούμε τη λέξη *πόνος*, θα δούμε ως σημασία «(έντονα) δυσάρεστο αίσθημα, που προκαλείται σε σημείο, σε περιοχή ή σε όργανο του σώματος από αρρώστια, χτύπημα, τραυματισμό ή από άλλες βλάβες και αιτίες». Όπως θα παρατηρήσετε, η σημασία των τριών αυτών λέξεων δίνεται μέσα από μια περιγραφή που χρησιμοποιεί άλλες λέξεις. Η σημασία, λοιπόν, των λέξεων είναι μια περιγραφή. Και αυτό ακριβώς τις ξεχωρίζει από τις κραυγές, τα βογκητά, τα γαβγίσματα, που δεν αποτελούν περιγραφές αλλά φυσικές, ενστικτώδεις αντιδράσεις σε ερεθίσματα που σημαίνουν κάτι, χωρίς, ωστόσο, να το περιγράφουν. Ο γλωσσικός ήχος κλείνει μέσα του μια περιγραφή, ενώ ο φυσικός ήχος δεν κάνει κάτι τέτοιο.

Το συγκεκριμένο μυστικό της γλώσσας δεν τελειώνει εδώ. Αν προσέξετε τις περιγραφές που δίνουν τα λεξικά για τις τρεις λέξεις που είδαμε πιο πάνω, θα δείτε

ότι όλες είναι γενικές. Με άλλα λόγια, όταν το λεξικό μάς δίνει τη σημασία της λέξης *κότα*, δεν μας μιλάει για τη συγκεκριμένη κότα που βλέπουμε σε μια δεδομένη στιγμή, αλλά για τις κότες γενικά, ως ένα είδος ζώου. Όταν μας δίνει τη σημασία για τη λέξη *πόνος*, δεν μας μιλάει για το αίσθημα του πόνου που νιώθουμε κάποια συγκεκριμένη στιγμή αλλά για τον πόνο γενικά, ως ένα είδος αισθήματος. Όταν, τέλος, διαβάζουμε στο λεξικό τη σημασία της λέξης *παιδί*, η σημασία αυτή δεν αφορά κάποιο συγκεκριμένο παιδί, όπως το βλέπουμε μπροστά μας κάποια στιγμή, αλλά τα παιδιά γενικά.

Αν θέλουμε να μιλήσουμε για κάποια συγκεκριμένη κότα ή για έναν συγκεκριμένο πόνο που αισθανόμαστε, ή για ένα συγκεκριμένο παιδί, θα βάλουμε μπροστά στη λέξη το άρθρο: θα πούμε *το παιδί, ο πόνος, η κότα*. Με το άρθρο μπορούμε να συνδέσουμε τη γενική περιγραφή, που είναι η σημασία κάθε λέξης, με έναν συγκεκριμένο αντιπρόσωπο του είδους που περιγράφει γενικά η σημασία της λέξης. Έτσι, αν πω *Ήρθε το παιδί*, αυτό μπορεί να μεταφραστεί με βάση το λεξικό, όπως είδαμε παραπάνω, «ήρθε ένα μέλος του είδους άνθρωπος, αρσενικού ή θηλυκού γένους, μικρής ηλικίας».

Οι λέξεις, λοιπόν, σε αντίθεση με τα βογκητά, τα γαβγίσματα και τις κραυγές, περιγράφουν γενικά. Και αυτό σημαίνει *μιλώ*: σημαίνει "έχω στο κεφάλι μου σημασίες, δηλαδή γενικές περιγραφές του κόσμου μέσα στον οποίο ζω". Αυτό λείπει από τα ζώα. Τα ζώα απλώς αντιδρούν με γαβγίσματα, βελάσματα, χλιμιντρίσματα σε ερεθίσματα από το περιβάλλον τους. Αλλά αυτές οι αντιδράσεις δεν έχουν γλωσσική σημασία. Δεν είναι περιγραφές, και μάλιστα γενικές, του κόσμου με τον οποίο έρχονται σε επαφή.

Αυτές οι τελευταίες παρατηρήσεις μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε αυτό που είδαμε λίγο πιο πάνω και το ονομάσαμε το μυστικό της γλώσσας: ότι ο γλωσσικός ήχος, σε αντίθεση με τον φυσικό ήχο της κραυγής, του γαβγίσματος, του βελάσματος κλπ., αποτελείται από ξεχωριστά κομμάτια ήχου, αυτά που αντιπροσωπεύονται στα γράμματα του αλφαβήτου και τα οποία συνδυάζονται με πολλούς τρόπους. Με τους πολλούς συνδυασμούς ενός περιορισμένου αριθμού κομματιών ήχου (τους ονομάζουμε φθόγγους) κατασκευάζεται η ποικιλία των σημασιών της γλώσσας.

3.4 Όλες οι γλώσσες είναι ίδιες = όλες είναι σχεδιασμένες με τον ίδιο τρόπο

Όλες οι γλώσσες κατασκευάζουν τον πολύ μεγάλο αριθμό λέξεων που έχουν, χρησιμοποιώντας ένα μικρό, περιορισμένο αριθμό κομματιών ήχου. Και έτσι, παρά τις διαφορές τους ως προς τους ήχους που χρησιμοποιούν, είναι κατά βάθος ίδιες, δηλ. έχουν τον ίδιο σχεδιασμό. Και αν διαφέρουν ως προς τους γλωσσικούς ήχους που χρησιμοποιούν, δεν διαφέρουν ως προς τις σημασίες που εκφράζουν. Γι' αυτό και μπορούμε να κάνουμε μεταφράσεις από γλώσσα σε γλώσσα, χωρίς να εμποδιζόμαστε από τις διαφορές των γλωσσικών ήχων (δηλ. των φθόγγων που χρησιμοποιεί κάθε γλώσσα) και των συνδυασμών τους.

Έχει τεράστια σημασία ότι με ένα μικρό αριθμό ήχων (τους φθόγγους) δημιουργείται η μεγάλη ποικιλία των λέξεων που χρησιμοποιούμε κάθε μέρα. Και αυτή είναι η μεγάλη διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Αυτό είναι εύκολο να το καταλάβει κανείς, όπως έχουμε ήδη πει, αν σκεφτεί τα γράμματα του αλφαβήτου. Με τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου, που απεικονίζουν τους φθόγγους της ελληνικής γλώσσας, κατασκευάζονται όλες αυτές οι λέξεις που χρησιμοποιούμε καθημερινά για να μιλήσουμε για μας και για τον κόσμο γύρω μας.

3.5 Άλλο είναι τα γράμματα και άλλο είναι οι φθόγγοι

Τα γράμματα και οι φθόγγοι δεν είναι το ίδιο πράγμα. Οι φθόγγοι είναι ήχος, ενώ τα γράμματα είναι εικόνες (σχέδια) των ήχων αυτών. Όλοι ξέρουμε, επιπλέον, ότι πρώτα μαθαίνουμε να μιλάμε και ύστερα να γράφουμε ή ότι μπορούμε να μιλάμε, χωρίς να ξέρουμε να γράφουμε. Και αυτό είναι πολύ συχνό. Πολλοί άνθρωποι δεν κατάφεραν να πάνε στο σχολείο και να μάθουν γράμματα, αλλά αυτό δεν τους εμποδίζει να μιλούν.

Επίσης, πολύ συχνά ο τρόπος με τον οποίο γράφουμε μια λέξη είναι διαφορετικός από τον τρόπο που τη λέμε, που την προφέρουμε. Έτσι, γράφουμε *παιδί* αλλά προφέρουμε [pe'di]. Όσοι ξέρουν αγγλικά, θα παρατηρήσουν το ίδιο και σε αυτή τη γλώσσα: γράφουμε στην αγγλική *night* 'νύχτα', ενώ προφέρουμε ['nait]. Αυτό συμβαίνει, επειδή, ενώ η γλώσσα αλλάζει μέσα στον χρόνο, εξακολουθούμε συχνά να γράφουμε τις λέξεις έτσι όπως προφέρονταν παλιότερα. Έτσι, στην αρχαία ελληνική το *αι* που βλέπουμε στη λέξη *παιδί*, προφερόταν ακριβώς όπως γράφεται, δηλ. [ai]. Μέσα στον χρόνο άλλαξε η προφορά και το *αι* κατέληξε να προφέρεται σαν [e]. Άλλαξε η προφορά αλλά δεν άλλαξε η γραφή.

3.6 Η γλώσσα που χρησιμοποιούμε, δεν είναι παντού και πάντα η ίδια

Όλοι μας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ελληνική γλώσσα δεν είναι η ίδια σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Οι Κύπριοι έχουν διαφορετική προφορά και χρησιμοποιούν συχνά διαφορετικές λέξεις, και το ίδιο ισχύει και για τους Κρητικούς ή τους Πόντιους κ.ά. Αυτές τις διαφορετικές μορφές της ελληνικής από τόπο σε τόπο τις ονομάζουμε διαλέκτους. Τη γλώσσα του σχολείου, των εφημερίδων, της τηλεόρασης, του ραδιοφώνου, της διοίκησης (των υπουργείων, των δημόσιων υπηρεσιών κλπ.) την ονομάζουμε κοινή νεοελληνική, γιατί είναι αυτή που μιλιέται σε όλη την Ελλάδα και την Κύπρο. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάποιος δεν μπορεί να εξακολουθεί να μιλάει στο σπίτι του ή να καταλαβαίνει αυτές τις άλλες μορφές της ελληνικής που ονομάσαμε διαλέκτους. Αλλά αυτές οι διάλεκτοι χάνονται σιγά σιγά για τον ίδιο λόγο που (όπως είδαμε παραπάνω) χάθηκαν κάποιες γλώσσες: γιατί οι ομιλητές τους τις εγκατέλειψαν για χάρη μιας άλλης γλώσσας. Και στην περίπτωση των διαλέκτων αυτοί που τις μιλούν τις εγκαταλείπουν, επειδή η κοινή νεοελληνική είναι η επίσημη γλώσσα του κράτους και, γι'αυτό το λόγο διαθέτει μεγαλύτερη δύναμη και κύρος και συνδέεται με αυτό που ονομάζουμε κοινωνική επιτυχία.

Επίσης, όλοι μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι δεν χρησιμοποιούμε τη γλώσσα μας πάντα με τον ίδιο τρόπο. Αλλιώς μιλάμε στον πατέρα μας και στη μητέρα μας, αλλιώς στους φίλους μας κι αλλιώς μιλάμε στους καθηγητές μας. Η γλώσσα μας, λοιπόν, χρησιμοποιείται με διαφορετικούς τρόπους, που σχετίζονται με τις περιστάσεις και τους συνομιλητές μας. Υπάρχουν όμως και άλλες μορφές γλώσσας που δεν σχετίζονται μόνο με τον προφορικό λόγο, τις περιστάσεις και τους συνομιλητές, λ.χ. η ποίηση, που είναι ένα ξεχωριστό είδος γλώσσας με τα δικά της χαρακτηριστικά (π.χ. ομοιοκαταληξία, παιχνίδι με τις λέξεις κλπ.).

5. Η πολυλειτουργικότητα της γλώσσας

Σε κάθε επικοινωνιακή περίπτωση εμπλέκονται 6 παράγοντες:

1. ομιλητής ή πομπός
2. ακροατής ή δέκτης
3. θέμα ή πληροφορία
4. μήνυμα
5. κώδικας επικοινωνίας
6. αγωγός ή κανάλι επικοινωνίας.

Σύμφωνα με το Jacobson οι παράγοντες αυτοί συνδέονται με τις εξής λειτουργίες της γλώσσας:

- a. βιωματική ή συναισθηματική ή συγκινησιακή (πομπός, α' πρόσ.): η γλώσσα εκφράζει στάσεις, συναισθήματα και βιώματα του πομπού,
- b. κατευθυντική (δέκτης, β' πρόσ.): η γλώσσα κατευθύνει τον αποδέκτη σε συγκεκριμένου είδους δράσεις (παρακλήση, προτροπή, πειθώ κτλ.) προσπάθεια μέσω της χρήσης της γλώσσας να επιτύχουμε κάποιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα εκ μέρους του συνομιλητή μας (=ακροατή),
- c. αναφορική ή περιγραφική (θέμα, γ' πρόσ.): η γλώσσα αναφέρεται στην εξωγλωσσική πραγματικότητα (περιγραφή, αφήγηση)
- d. ποιητική (μήνυμα): η χρήση της γλώσσας για αισθητικούς σκοπούς, π.χ. στη λογοτεχνία,
- e. μεταγλωσσική (κώδικας): μιλάμε για την γλώσσα (περιγραφή της δομής της γλώσσας, αξιολόγηση της καταλληλότητάς της κτλ.) κάνοντας χρήση της ίδιας της γλώσσας, π.χ. λεξικά, γραμματικές, η χρήση της γλώσσας για σχολιασμό της ίδιας της γλώσσας
- f. φατική (κανάλι επικοινωνίας): η γλώσσα χρησιμοποιείται για να ανοίξει, να διατηρήσει ανοιχτό ή να κλείσει το διάλογο επικοινωνίας (χαιρετισμοί, αποχαιρετισμοί, ενδείξεις ότι ο συνομιλητής παρακολουθεί τα λεγόμενα του ομιλητή κτλ.). Σχετίζεται με τη δημιουργία, τη διατήρηση και προώθηση και τον τερματισμό της επαφής μεταξύ των συνομιλητών, π.χ. εμπρός κατά την έναρξη μιας τηλεφωνικής συνομιλίας.

6. Γλωσσικό σημείο

Σύμφωνα με το Saussure κάνουν λάθος όσοι νομίζουν ότι η γλώσσα είναι απλώς ένας κατάλογος όρων που αντιστοιχούν στα πράγματα που ονοματίζουν. Βασική γλωσσική μονάδα είναι το γλωσσικό σημείο, που αποτελείται από το σημαίνον (ακουστική εικόνα) και το σημαινόμενο (έννοια). Ουσιαστικά, το γλωσσικό σημείο είναι η αδιάρρηκτη ενότητα ανάμεσα σε μια έννοια και την ακουστική της εικόνα, π.χ. το σημαίνον ['spiti] είναι η ακουστική εικόνα της έννοιας "σπίτι".

6.1 Η αυθαιρεσία του γλωσσικού σημείου

Η σύνδεση ανάμεσα στο σημαίνον και στο σημαινόμενο είναι συμβατική, δηλ. οι γλωσσικές μορφές με τις οποίες εκφράζονται οι έννοιες, δεν καθορίζονται από τα νοήματα που εκφράζουν. Αυτό το καταλαβαίνουμε καλύτερα από τη διαγλωσσική σύγκριση, π.χ. για την ίδια έννοια, το "αδερφός", η ΚΝΕ έχει το [adel'fos], ενώ η αγγλική το ['brada.]. Το χαρακτηριστικό αυτό λέγεται *αυθαιρεσία του γλωσσικού σημείου*. Θα πρέπει να τονιστεί ότι "αυθαιρεσία" δε σημαίνει ότι ο κάθε ομιλητής μπορεί να εκφράζει μια έννοια χρησιμοποιώντας όποιο σημαίνον θέλει. Τα σημαίνοντα είναι δεσμευτικά για κάθε ομιλητή, εφόσον έχουν καθιερωθεί μέσα σε μια συγκεκριμένη γλωσσική κοινότητα.

Σε όλες τις γλώσσες υπάρχουν και ομάδες λέξεων στις οποίες δε ισχύει η αυθαιρεσία. Πρόκειται για τις ονοματοποιίες, π.χ. *αχ!*, *ωχ!*.

6.2 Η αφαίρεση και η γενίκευση

Ενώ στο βίωμα η εμπειρία είναι άμεση, στη γλώσσα η ίδια αυτή εμπειρία αποτυπώνεται γενικευτικά και αφαιρετικά. Αυτό σημαίνει ότι για να μπει κάτι στο χώρο της γλώσσας, πρέπει να γενικευθεί και να υποστεί αφαίρεση, δηλ. να χάσει όλη τη βιωματική αμεσότητα της εμπειρίας και να κατηγοριοποιηθεί. Αυτή είναι κατά βάση η λογική του γλωσσικού σημείου και ειδικότερα του σημαινόμενου: αυτό που

αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας, γίνεται έννοια, γίνεται κατηγορία, γίνεται μια αφηρημένη νοητική εικόνα με βάση την οποία αναγνωρίζουμε όλα τα πράγματα που ανήκουν στην ίδια κατηγορία, π.χ. υποθέστε ότι βλέπετε ένα σπίτι. Για το συγκεκριμένο σπίτι, όπως και για κάθε άλλο συγκεκριμένο σπίτι υπάρχουν κάποια γενικά χαρακτηριστικά που τα κάνουν όλα να ανήκουν στην κατηγορία του σπιτιού, και κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για το καθένα, π.χ. άλλο είναι άσπρο, άλλο μπλε, άλλο έχει βεράντες κλπ. Το σημειόμενο "σπίτι" δημιουργείται με το να αγνοήσουμε όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε σπιτιού και με το να επικεντρωθούμε σε εκείνα τα κοινά γενικά χαρακτηριστικά βάσει των οποίων κάθε οικοδόμημα που είναι σπίτι, να υπάγεται στη νοητική κατηγορία του σπιτιού, να σχετίζεται με τη νοητική εικόνα του σπιτιού. Αυτό ακριβώς εννοούμε όταν λέμε ότι η λέξη είναι το σημείο ενός πράγματος εν τη απουσία του, δηλ. το ίδιο το αντικείμενο αναφοράς της λέξης έχει αντικατασταθεί από τη λέξη μέσω όλης αυτής της διαδικασίας γενίκευσης και αφαίρεσης.

6.3 Σύντομη παρέκβαση για τη δήλωση/αναφορά/έννοια

Πρώτα-πρώτα, η δήλωση και η αναφορά δεν πρέπει να ταυτίζονται. Η πρώτη παραμένει αμετάβλητη και ανεξάρτητη από το εκφώνημα. Αντίθετα, η δεύτερη μεταβάλλεται ανάλογα με το εκφώνημα, π.χ. το *γάτα* δηλώνει πάντα την ίδια τάξη ζώων αλλά ανάλογα με το εκφώνημα μπορεί κάθε φορά να αναφέρεται σε διαφορετικό ή διαφορετικά μέλη της τάξης. Η έννοια μιας έκφρασης είναι το σύνολο των (εννοιακών) σχέσεων της με άλλες εκφράσεις στα πλαίσια του γλωσσικού συστήματος, π.χ. το *φίδι* σχετίζεται με (και διαφοροποιείται από) άλλες εκφράσεις όπως *ζώο*, *ερπετό*, *οχιά*, *βόας* κτλ. Αυτό γίνεται μέσω και παραδειγματικών σχέσεων (π.χ. συνωνυμία, αντωνυμία) αλλά και συνταγματικών, αυτών της σύμφρασης, πβ. τη σχέση του *αίσιος* με τα *τέλος*, *γεγονός* κλπ.

6.4 Ολιστικότητα και αναλυτικότητα

Τα επιφωνήματα έχουν ολιστικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι δηλώνουν (ως αντίδραση σε συγκεκριμένο ερέθισμα) τη βίωση μιας συγκεκριμένης εμπειρίας. Αυτό ισχύει γενικά και για κάθε αντίδρασή μας απέναντι σε κάποιο ερέθισμα. Αντίθετα, οι γλωσσικές μορφές έχουν ολιστικό χαρακτήρα, π.χ. όταν βλέπουμε ένα κόκκινο μήλο, το βλέπουμε ολιστικά και συγκεκριμένα, δηλ., τουλάχιστον αρχικά, δεν αναλύουμε τη συγκεκριμένη οπτική πρόσληψη σε επιμέρους χαρακτηριστικά. Αντίθετα, όταν εκφωνούμε τη φράση *Το μήλο είναι κόκκινο*, αναφερόμαστε στο συγκεκριμένο μήλο με τους όρους μιας έννοιας (μέσω της γενίκευσης και της αφαίρεσης) και, βέβαια, το χρώμα έχει διαχωριστεί από το μήλο.

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι έχει δίκιο ο Pavlov, όταν υποστηρίζει ότι η απλούστευση και η γενίκευση του κόσμου της εμπειρίας μας, μας απομακρύνει από την πραγματικότητα. Για κάθε ζώο η πραγματικότητα σημαίνεται σχεδόν αποκλειστικά από ερεθίσματα που συγκλίνουν άμεσα στα ειδικά κύτταρα των οπτικών, ακουστικών και άλλων δεκτών του οργανισμού. Το ίδιο συμβαίνει και με τους ανθρώπους όσον αφορά τις εντυπώσεις, τις αισθήσεις και της προσλήψεις του περιβάλλοντός μας. Άρα άνθρωποι και ζώα έχουν ένα κοινό σύστημα σήμανσης. Η σημαντική διαφορά έγκειται στο ότι οι άνθρωποι διαθέτουν και ένα επιπλέον σύστημα σήμανσης, αυτό των λέξεων.

Επιστρέφοντας στα περί αναλυτικότητας, θα πρέπει να πούμε ότι κάθε λέξη αναλύεται σε μονάδες ήχου χωρίς νόημα, που τις ονομάζουμε φωνήματα και οι οποίες σε άλλους συνδυασμούς μπορούν να εκφράσουν άλλα νοήματα, π.χ. *πανώ* [pa'no], *νωπά* [no'pa]. Γενικά, σύμφωνα με το Saussure, η γλώσσα χαρακτηρίζεται

από τη διπλή άρθρωση, ιδιότητα που συνίσταται στο ότι από μονάδες ενός β' επιπέδου ή δεύτερης άρθρωσης (που είναι και μονάδες χωρίς νόημα) κατασκευάζονται μονάδες α' επιπέδου ή πρώτης άρθρωσης, που είναι μονάδες με νόημα, π.χ. στη λέξη *τόνος* οι μονάδες β' άρθρωσης είναι τα φωνήματα [t], [o], [n], [s] και η μονάδα α' άρθρωσης ολόκληρη η λέξη ['tonos]. Το χαρακτηριστικό αυτό καθιστά τη γλώσσα ένα ιδιαίτερα οικονομικό σύστημα, έχει να κάνει με την παραγωγικότητα της γλώσσας, η οποία λόγω της διπλής άρθρωσης μπορεί να κατασκευάζει έναν απεριόριστο (και σε ποσότητα και σε ποικιλία) αριθμό εκφωνημάτων χρησιμοποιώντας ένα περιορισμένο αριθμό φωνημάτων.

6.5 Ο ασυνεχής χαρακτήρας των γλωσσικών μονάδων

Το ακουστικό σήμα: 1) στη φυσική του υπόσταση είναι συνεχές, δηλ. δεν μπορεί να αναλυθεί σε απόλυτα διακριτές μονάδες. Αυτό φαίνεται καθαρά στη φασματογραφική ανάλυση, όπου είναι σαφής η απουσία τομών. Επιπλέον, σκεφτείτε και πώς προσλαμβάνουμε τον προφορικό λόγο μιας εντελώς άγνωστης μας γλώσσας, 2) στη λειτουργία του μέσα στο λόγο είναι ασυνεχές, δηλ. αναλύεται σε διακριτές μονάδες (πβ. τη διπλή άρθρωση της γλώσσας). Πώς εξηγείται λειτουργικά αυτή η ασυνέχεια; Από το γεγονός ότι οι ήχοι συνδυάζονται έχοντας διακριτική λειτουργία, π.χ. ['rino]/['dino], ['rino]/['rizo], όπου οι εναλλαγές r/d, n/z δημιουργούν διαφορετικές λέξεις, διακρίνουν διαφορετικά νοήματα. Τις διακριτικές μονάδες που είναι ασυνεχείς, τις ονομάζουμε *φωνήματα*.

7. Γραμματισμός & πολυγραμματισμοί

Παραδοσιακά με τον όρο *γραμματισμός* εννοούμε την ικανότητα γραφής και ανάγνωσης. Σύμφωνα με τον ορισμό της UNESCO, γραμματισμός είναι "η ικανότητα να ταυτίζουμε, να καταλαβαίνουμε, να ερμηνεύουμε, να δημιουργούμε, να επικοινωνούμε, να υπολογίζουμε και να χρησιμοποιούμε τυπωμένο και γραπτό υλικό σε σχέση με διάφορα περιβάλλοντα χρήσης. Ο γραμματισμός αφορά ένα συνεχές μάθησης σε σχέση με την ικανότητα του ατόμου να πετυχαίνει τους στόχους του, να αναπτύσσει τις γνώσεις και τις δυνατότητές του και να αποτελεί πλήρες μέλος της κοινωνίας. Διευρύνοντας τον ορισμό της UNESCO, θεωρούμε ότι η έννοια του γραμματισμού αφορά τη δυνατότητα του ατόμου να λειτουργεί αποτελεσματικά σε διάφορα περιβάλλοντα και καταστάσεις επικοινωνίας, χρησιμοποιώντας κείμενα όχι μόνο γραπτού αλλά και προφορικού λόγου καθώς και μη γλωσσικά κείμενα (εικόνες, σχεδιαγράμματα, χάρτες κλπ.). Έτσι, λαμβάνουμε υπόψη μας ότι πια στην εποχή μας όπου ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του σύγχρονου επικοινωνιακού τοπίου είναι η πολυτροπικότητα, δηλ. η χρήση και μίξη πολλών τρόπων (modes) κατά την επικοινωνία, δεν μπορούμε πια να βλέπουμε τον γλωσσικό γραμματισμό ως το κύριο ή το μοναδικό μέσο αναπαράστασης της πραγματικότητας ή επικοινωνίας, αφού σε πολλά περιβάλλοντα άλλοι τρόποι μπορεί να είναι σημαντικότεροι. Έτσι η συνύπαρξη του γλωσσικού γραμματισμού με τους άλλους τρόπους θέτει ερωτήματα όπως: Μπορούν οι άλλοι τρόποι να κάνουν ό,τι κάνει και η γλώσσα; Πότε είναι βοηθητικοί και πότε παίζουν έναν πιο σημαντικό ρόλο; Όλα αυτά τα ερωτήματα έχουν να κάνουν όχι μόνο με την οποιαδήποτε επιστημονική θεώρηση του σύγχρονου επικοινωνιακού τοπίου γενικά αλλά και με τη διαμόρφωση ενός προγράμματος γραμματισμού που θα βοηθούσε μαθητές και φοιτητές να αναλύουν και να παράγουν νοήματα στα πλαίσια ενός πολυτροπικού κειμένου. Σύμφωνα με τον Lemke (2005), καθώς η γραφή και η ανάγνωση "μετακινούνται" από την έντυπη σελίδα στην οθόνη, ο γραμματισμός δεν είναι μόνο ζήτημα της γλώσσας αλλά σχετίζεται και με τον πολυμεσικό σχεδιασμό. Ο Lemke κάνει λόγο για έναν κριτικό πολυμεσικό

γραμματισμό και τονίζει κάποια ερωτήματα που σχετίζονται και με το πώς θα διδάξουμε αυτόν τον γραμματισμό: Πώς άνθρωποι διαφορετικής (κοινωνικής, οικονομικής κλπ.) προέλευσης ερμηνεύουν κριτικά εικόνες ή βίντεο σε συνδυασμό με τα γλωσσικά κείμενα που τα συνοδεύουν; Και αντίστροφα, πώς ερμηνεύουμε τον γραπτό ή προφορικό λόγο, όταν συνδυάζεται με εικόνες ή βίντεο; Τι είδους νοήματα είναι λιγότερο διαθέσιμα για επιχειρηματολογία και κριτική, όταν παρουσιάζονται πιο πολύ οπτικά και λιγότερο λεκτικά; Τελικά πόσο κριτικοί ερμηνευτές είμαστε ή χρειάζεται να είμαστε;

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι μας χρειάζεται μια θεωρητική βάση κατάλληλη για μια συστηματική και συνολική προσέγγιση του σύγχρονου επικοινωνιακού τοπίου. Προς την κατεύθυνση κινείται η εργασία των Kress & van Leeuwen (2001), με την έννοια ότι πρόκειται για μια προσπάθεια διατύπωσης μιας πολυτροπικής θεωρίας της επικοινωνίας, που επιχειρεί να ερμηνεύσει συνολικά το φαινόμενο της σύγχρονης επικοινωνίας και όχι μόνο της γλώσσας ή των άλλων επιμέρους τρόπων χωριστά.

Σε αντίθεση με τη γλωσσολογική θεωρία που ορίζει τη γλώσσα ως σύστημα με ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της τη διπλή άρθρωση, για τα φαινόμενα της πολυτροπικότητας οι Kress & van Leeuwen προτείνουν μια τετραπλή άρθρωση, η οποία οργανώνεται γύρω από τη διπλή διάκριση μεταξύ περιεχομένου (content) και έκφρασης (expression) της επικοινωνίας. Το περιεχόμενο επιμερίζεται σε δύο επιμέρους επίπεδα (strata): στο Λόγο (Discourse) και στο σχέδιο (design), ενώ η έκφραση στην παραγωγή (production) και στη διανομή (distribution). Σύμφωνα με τον Κουτσογιάννη (2005) αυτή η διάκριση μεταξύ περιεχομένου και έκφρασης στην επικοινωνία προσφέρεται για να αποτελέσει τους δύο βασικούς άξονες, γύρω από τους οποίους θα μπορούσε να οργανωθεί η συζήτηση για κάθε εκπαιδευτικό λογισμικό και την αξιοποίησή του κατά τη διδακτική πράξη. Συνοπτικά τα κυριότερα σημεία της προσέγγισης των Kress & van Leeuwen είναι τα εξής:

Έτσι, οι Λόγοι είναι κοινωνικά κατασκευασμένες γνώσεις για κάποια πτυχή της πραγματικότητας. Πρόκειται για ορισμό που κινείται στα πλαίσια της ανάλυσης λόγου και της αντιμετώπισης της γλώσσας ως κοινωνικοπολιτισμικού φαινομένου⁴: Μέσω της αντίληψης αυτής δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνική διάσταση των Λόγων, οπότε με το 'κοινωνικά κατασκευασμένες γνώσεις' εννοείται ότι οι διάφορες γνώσεις έχουν αναπτυχθεί σε συγκεκριμένα κοινωνικά περικείμενα με τρόπο που συνάδει με τα ενδιαφέροντα των κοινωνικών πρωταγωνιστών αυτών των περικειμένων. Εννοείται, επίσης, ότι για κάθε πτυχή της πραγματικότητας υπάρχουν συνήθως διαθέσιμοι διαφορετικοί εναλλακτικοί Λόγοι και χρησιμοποιούνται αυτοί που κρίνονται οι πιο κατάλληλοι στην κάθε περίπτωση.

Βασικό χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης προσέγγισης είναι η έμφαση στο γεγονός ότι οι Λόγοι δεν πραγματοποιούνται μόνο μέσω της γλώσσας αλλά και μέσω άλλων σημειωτικών συστημάτων. Όλοι δηλαδή οι διαθέσιμοι σημειωτικοί τρόποι (modes) σε κάποια κοινωνία μπορούν, κάποια δεδομένη χρονική στιγμή, να χρησιμοποιηθούν ως σημειωτικοί πόροι για την άρθρωση Λόγων.

Η ευρύτατη διάδοση του φαινομένου της πολυτροπικότητας στην επικοινωνία θέτει επιτακτικά το ζήτημα της επιλογής των κατάλληλων τρόπων, ανάλογο με τον εκάστοτε επικοινωνιακό στόχο. Ο ρόλος του σχεδίου είναι ακριβώς αυτός: να οργανώσει αυτό που είναι να διατυπωθεί, σε έναν οδηγό για παραγωγή, κάτι ανάλογο δηλαδή με τη διαδικασία που ακολουθεί ο αρχιτέκτονας. Έτσι, τα σχέδια είναι σε ένα αφηρημένο επίπεδο, μεταξύ περιεχομένου και έκφρασης και, επομένως, ανεξάρτητα από τα μέσα υλοποίησης, αφού οι πόροι στους οποίους στηρίζονται, οι σημειωτικοί

⁴ Βλ., ενδεικτικά, Hodge & Kress (1988), Fairclough (2003) και Gee (2005).

τρόποι, είναι σε αφηρημένο επίπεδο, και μπορούν να υλοποιηθούν με διαφορετικά υλικά.

Το σχέδιο προσθέτει δύο πράγματα στον Λόγο: 1) τον τοποθετεί σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό περιεχόμενο (π.χ. «δίδαξε κατά τον κλασικό τρόπο ένα κεφάλαιο γραμματικής», «διηγήσου μια ιστορία», «διαφήμισε ένα προϊόν» κλπ.), στηριζόμενο, βέβαια, σε συγκεκριμένους σημειωτικούς πόρους, όπως π.χ. τα σχήματα που υπάρχουν για τις αφηγήσεις, τις διαφημίσεις κλπ., και 2) επιλέγει τους τρόπους που θα χρησιμοποιηθούν για την υλοποίηση των συγκεκριμένων πτυχών της επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης.

Λόγω του ότι τα σχέδια είναι σε ένα αφηρημένο επίπεδο μπορούν να υλοποιηθούν με διαφορετικά μέσα. Σε ένα πρώτο επίπεδο η παραγωγή δίνει απλώς συγκεκριμένη μορφή στο σχέδιο αλλά δεν πρόκειται μόνο γι' αυτό: η παραγωγή προσθέτει πάντα σημασία, με την έννοια ότι: το ίδιο σχέδιο με ένα διαφορετικό υλικό παραγωγής δε σημαίνει το ίδιο πράγμα (όπως μια πινακίδα σε μάρμαρο δε σημαίνει το ίδιο πράγμα με μια μεταλλική πινακίδα), π.χ. το είδος του λογισμικού που θα επιλεγεί για τη διαμόρφωση μιας ιστοσελίδας συχνά προσθέτει σημασία.

Τέλος, η διανομή σχετίζεται με την από τεχνική άποψη επανεγγραφή των σημειωτικών προϊόντων ή γεγονότων.

8. Πλούσιες και φτωχές γλώσσες

Το ερώτημα της αξιολόγησης των γλωσσών, δηλ. αν υπάρχουν γλώσσες επαρκείς και ανεπαρκείς, πολιτισμένες και πρωτόγονες, γλώσσες πλούσιες και φτωχές, ανώτερες και κατώτερες, απασχολεί διαφορετικά τον απλό κόσμο και διαφορετικά τους επιστήμονες. Υπάρχουν πράγματι ασφαλή κριτήρια για τέτοιου είδους κατατάξεις;

Για αρκετούς Έλληνες ομιλητές φαίνεται πως το ερώτημα είναι απαντημένο, και μάλιστα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο για την ελληνική γλώσσα: η γλώσσα μας είναι από τις πλουσιότερες του κόσμου.

Η γλωσσολογία, βέβαια, έχει διαφορετική άποψη για την αξιολογική κατάταξη των γλωσσών. Κάθε γλώσσα, ως σύστημα επικοινωνίας, θεωρείται επαρκής για την κοινότητα που τη χρησιμοποιεί. Με αυτή τη λογική όλες οι γλώσσες είναι ισότιμες. Όλες τους βασίζονται στο συνδυασμό μονάδων χωρίς νόημα (των φωνημάτων) με τις οποίες δημιουργούνται μονάδες με νόημα (λέξεις) και έτσι εκφράζεται με απόλυτη οικονομία ολόκληρη η ανθρώπινη εμπειρία. Επιπλέον, κάθε γλώσσα οργανώνεται θέτοντας κανόνες και νόμους στο φωνολογικό της σύστημα, στο λεξιλόγιό της, στη σύνταξή της. Και αυτοί οι κανόνες είναι συνολικά το ίδιο περίπλοκοι και στις δήθεν "πρωτόγονες" και στις λεγόμενες "πολιτισμένες" γλώσσες.

Η περιοχή όπου εντοπίζονται πιο εύκολα διαφορές και ξεγελούν την κρίση μας είναι το λεξιλόγιο, όπου οι διάφορες γλώσσες παρουσιάζουν διαφορές ανάλογα με τους τομείς του φυσικού περιβάλλοντος που έχουν σημασία για την κοινωνία τους ή με τις δραστηριότητες που έχουν αναπτύξει, π.χ. οι Ιταλοί ανέπτυξαν ορολογία για τη μουσική αλλά και για τα διάφορα είδη των ζυμαρικών, οι Γάλλοι για τη μόδα, την κουζίνα και τη διπλωματία. Όσον αφορά τις παραδόσεις και τον ειδικό τρόπο ζωής, σκεφτείτε ότι ακόμα και τα γαλλικά ή τα αγγλικά που μιλιούνται στον Καναδά δε διαθέτουν τόσο πλούσιο λεξιλόγιο για το χιόνι όσο τα εσκιμώικα. Στην αττική δημιουργήθηκαν πολλοί φιλοσοφικοί, μαθηματικοί και πολιτικοί όροι, στην ελληνιστική εποχή αυξάνει ο αριθμός των επιστημονικών όρων, ενώ στο Βυζάντιο δημιουργείται μεγάλος αριθμός λέξεων που εκφράζουν λεπτές θεολογικές διακρίσεις. Προς το τέλος του Μεσαίωνα, όταν το Βυζάντιο χάνει την κυριαρχία στη θάλασσα, χάνονται οι περισσότεροι ελληνικής προέλευσης ναυτικοί όροι και σταδιακά αντικαθίστανται από ιταλικούς (βενετσιάνικους και γενοβέζικους).

Οι τομείς τους οποίους έχει αναπτύξει μια κοινωνία, ο πολιτισμός της αντικατοπτρίζονται στο λεξιλόγιο. Ωστόσο η ίδια γλώσσα σε άλλες περιστάσεις θα μπορούσε να εκφράσει οποιονδήποτε πολιτισμό, γιατί κάθε γλώσσα θα μπορούσε να προσαρμόσει διάφορα στοιχεία της ή καλύτερα εκείνα τα στοιχεία της που θα ήταν απαραίτητα για τη δήλωση των καινούργιων αναγκών. Οποιαδήποτε γλώσσα χρειαστεί να εξυπηρετήσει τις εκφραστικές ανάγκες μιας κοινωνίας που αναπτύσσεται και σε άλλους τομείς, έχει εγγενώς τη δυνατότητα να το κάνει. Θα δημιουργήσει καινούργιες λέξεις ή καινούργιες σημασίες, όμως, αυτό θα γίνει χωρίς να αλλάξει τίποτα από εκείνα που χαρακτηρίζουν το φαινόμενο ανθρώπινη γλώσσα.

Είναι λάθος να θεωρούμε ότι οι διαφορές των γλωσσών στους τομείς που τις συγκροτούν, σημαίνουν και διαφορές ως προς τη δυνατότητα ή την ικανότητα να εκφράζουν οποιαδήποτε νοήματα χρειαστεί. Οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία ή αξιολογική ιεράρχηση βασίζεται σε εξωγλωσσικά ιδεολογήματα που εντέλει ανάγονται στο χώρο του ρατσισμού, δηλ. των αντιεπιστημονικών και αυθαίρετων διακρίσεων, αναπαράγοντας τις μεθόδους του και στο πεδίο της γλώσσας, και φυσικά από αυτή την άποψη είναι εξαιρετικά επικίνδυνες.

9 Συγχρονία/διαχρονία

Η συγχρονία έχει να κάνει με το γλωσσικό σύστημα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, ενώ η διαχρονία με τη μελέτη του γλωσσικού συστήματος στην ιστορική του εξέλιξη. Οι συγχρονικοί νόμοι διαφέρουν από τους διαχρονικούς. Οι πρώτοι αναφέρονται σε μια συγκεκριμένη διάταξη στοιχείων, ενώ οι δεύτεροι σε δυναμικές διαδικασίες που παράγουν κάποιο αποτέλεσμα. Επιπλέον, η συγχρονική περιγραφή δεν υπερβαίνει ποτέ τα όρια μιας συγκεκριμένης γλώσσας ή διαλέκτου. Αντίθετα, η διαχρονική τα υπερβαίνει, π.χ. η διαχρονική μελέτη της νέας ελληνικής μέσω της αρχαίας ελληνικής μας οδηγεί στην πρωτοϊνδοευρωπαϊκή.

Μεταξύ συγχρονίας και διαχρονίας υπάρχει αλληλεξάρτηση. Σύμφωνα με το Saussure "η ομιλία είναι θεσμός του παρόντος και ταυτόχρονα προϊόν του παρελθόντος". Από την άλλη πλευρά, οι διαχρονικές αλλαγές γεννιούνται στα πλαίσια της ομιλίας, της χρήσης της γλώσσας. Για το Saussure η συγχρονία έχει απόλυτη προτεραιότητα έναντι της διαχρονίας, κυρίως γιατί η συγχρονία υφίσταται ως πραγματικότητα μέσα στο μυαλό των ομιλητών. Ο γλωσσολόγος για να μπει στο μυαλό των ομιλητών πρέπει να σβήσει το παρελθόν.

10 Είδη σχέσεων στο γλωσσικό σύστημα

α) συνταγματικές: οι σχέσεις που συνάπτει ένα σημείο με τα συμφραζόμενά του, με ό,τι προηγείται και ό,τι έπεται στην αλυσίδα του λόγου, π.χ. στην ακολουθία *Ο Γιώργος έτρεξε* κάθε όρος βρίσκεται σε συνταγματική σχέση με τον προηγούμενο ή τον επόμενο του.

β) παραδειγματικές: οι σχέσεις που συνδέουν μια γλωσσική μονάδα με όλες τις άλλες με τις οποίες έχει κάτι κοινό και από τις οποίες μπορεί να αντικατασταθεί στην αλυσίδα του λόγου, π.χ. στο *Ο Γιώργος έτρεξε* το *Γιώργος* βρίσκεται σε παραδειγματική σχέση με το *Γιάννης*. Παραδειγματικές σχέσεις απαντούν τόσο σε φωνολογικό επίπεδο (π.χ. *πίνω/δίνω*) όσο και σε μορφολογικό, π.χ. *γράφ-ω/γράφ-ουμε*.

11 Γλωσσική αλλαγή

Η ζωντανή ανθρώπινη γλώσσα, όπως την ξέρουμε, αλλάζει συνεχώς, μεταβάλλεται σταδιακά ανά τους αιώνες. Όπως είπε ο Saussure, «ο χρόνος αλλάζει τα πάντα και δεν υπάρχει κανένας λόγος η γλώσσα να ξεφεύγει από τον καθολικό αυτό νόμο». Με

δεδομένη και αναμφισβήτητη τη γλωσσική αλλαγή, δεν είναι ίσως περίεργο που και η γλωσσολογία ως επιστήμη ξεκινάει τη ζωή της ως ιστορική, μελετώντας την ιστορική εξέλιξη των γλωσσών και τη γενετική τους συγγένεια.

Όλες οι ζωντανές γλώσσες αλλάζουν, πράγμα που σημαίνει ότι η γλώσσα της κάθε γενιάς δεν είναι ποτέ πανομοιότυπη με τη γλώσσα της προηγούμενης ή της επόμενης. Μεταξύ διαδοχικών γενεών οι διαφορές είναι μικρές και περνούν ως επί το πλείστον απαρατήρητες, χωρίς να διαταράσσουν την επικοινωνία. Όταν όμως μεσολαβούν αιώνες ή και χιλιετίες, οι αλλαγές λειτουργούν συσσωρευτικά και συχνά μια γλώσσα μπορεί να αλλάξει μορφή δραστικά. Ο ρυθμός της αλλαγής μπορεί να διαφέρει από γλώσσα σε γλώσσα και από περίοδο σε περίοδο. Για τον Ισλανδό, π.χ., δεν είναι τόσο δύσκολο να καταλάβει τα μεσαιωνικά ισλανδικά έπη, γιατί ο ρυθμός αλλαγής της ισλανδικής ήταν πάντα αργός. Για τον Νεοέλληνα, όμως, δεν φαίνεται εξίσου εύκολο να ερμηνεύσει τα ομηρικά έπη, δεδομένου βεβαίως και του μεγαλύτερου χρονικού διαστήματος που μεσολαβεί, αλλά και των δραστικών αλλαγών που συμβαίνουν στο μεταξύ στην ελληνική γλώσσα. Ας συγκρίνουμε, για παράδειγμα, τους παρακάτω στίχους από την Οδύσσεια (κ 380-381) με τη νεοελληνική τους απόδοση:

ἦ τινά που δόλον ἄλλον ὄϊει· τί σε χρὴ
δειδόμεν· ἦδη γάρ τοι ἀπώμοσα καρτερόν ὄρκον

Ίσως φαντάζεσαι πως πλέκεται κανένας άλλος δόλος· όμως δεν πρέπει να φοβάσαι πια· αφού σου ορκίστηκα, και μάλιστα μεγάλο ὄρκο κι απαράβατο.

Ἢδη από τους στίχους αυτούς (λόγια της Κίρκης προς τον Οδυσσέα) γίνονται φανερές οι τεράστιες αλλαγές που έχουν επέλθει σε όλα τα επίπεδα. Επιλεκτικά, μπορούμε να αναφέρουμε την αντικατάσταση του απαρεμφάτου (δειδόμεν) στη νέα ελληνική από δευτερεύουσα πρόταση όπως και τις αλλαγές στο λεξιλόγιο: τουλάχιστον οι λέξεις , ὄϊει, χρὴ, δειδόμεν, ἀπώμοσα είναι άγνωστες στον Νεοέλληνα και η ετυμολογία τους είναι αδιαφανής.

Από το μικρό αυτό παράδειγμα γίνεται επίσης σαφές ότι η ύπαρξη γραπτών κειμένων από παλιότερες περιόδους της γλώσσας είναι βασική προϋπόθεση για τη μελέτη της γλωσσικής αλλαγής. Τέτοια κείμενα, ιδιαίτερα σε γλώσσες με πλούσια και συνεχή γραπτή παράδοση, προσφέρουν στον ιστορικό γλωσσολόγο πολύτιμα δεδομένα και μαρτυρίες για να στηρίξει τις μελέτες του για τη γλωσσική μεταβολή. Όλες οι γλώσσες δεν είναι το ίδιο ευνοημένες με την ελληνική από την άποψη αυτή. Όμως ακόμα και για γλώσσες όπως η ελληνική, που έχει πλουσιότατη γραπτή παράδοση, υπάρχουν κενά και «σκοτεινές περιοδοί» που ο μελετητής καλείται να καλύψει (γεφυρώνοντας έστω και υποθετικά το χρονικό χάσμα μεταξύ των κειμένων), έτσι ώστε να έχει κατά το δυνατόν συνεχή εικόνα της εξέλιξης και να παρακολουθεί με σχετική ακρίβεια τις αλλαγές στη σύνταξη, στη γραμματική, στη σημασία ή ακόμα και στην προφορά της γλώσσας. «Το να κάνεις τα κείμενα να μιλήσουν», κατά την έκφραση της Aitchison, και να μαρτυρήσουν για την προφορά παλιότερων περιόδων είναι ίσως από τα δυσκολότερα κεφάλαια της ιστορικής αποκατάστασης των γλωσσών και βασίζεται, μεταξύ άλλων, στις ενδείξεις που δίνουν το ποιητικό μέτρο και η ομοιοκαταληξία, οι ηχομιμητικές λέξεις ή ακόμα και κάποια συχνά ορθογραφικά λάθη που δίνουν έμμεσες πληροφορίες για την πραγματική προφορά (π.χ. η γραφή εϋδομος αντί ἔβδομος σε παπύρους του 3ου και του 2ου π.Χ. αιώνα μαρτυρεί τη συμφωνική προφορά του υ ἦδη στην προχριστιανική κοινή). Η στενή εξάρτηση της μελέτης της γλωσσικής αλλαγής από τα παλιότερα γραπτά κείμενα συνδέει άμεσα την ιστορική γλωσσολογία με κλάδους όπως η φιλολογία, η παπυρολογία κλπ., που έχουν σαν στόχο την αποκατάσταση των κειμένων και τον έλεγχο της πιστότητάς τους στην απόδοση της γλώσσας.

Η εξέταση των γραπτών κειμένων επιτρέπει στον μελετητή της γλωσσικής αλλαγής να παρακολουθήσει τη διαφοροποίηση μεταξύ των περιόδων της γλώσσας. Εξετάζοντας π.χ. κείμενα της κλασικής περιόδου και κείμενα της κοινής, ο μελετητής της ελληνικής καταλήγει σε συμπεράσματα για τις φωνολογικές, γραμματικές κλπ. αλλαγές που συνέβησαν στη γλώσσα κατά τους αιώνες που μεσολαβούν. Η θεώρηση όμως αυτή της αλλαγής, ως αυτόνομων συστημάτων που εναλλάσσονται στον χρόνο, συγκαλύπτει μια σημαντικότερη πλευρά του ζητήματος: το γεγονός ότι η γλωσσική αλλαγή συμβαίνει συνεχώς και σταδιακά. Δεν υπάρχει συγκεκριμένο χρονικό σημείο, με άλλα λόγια, κατά το οποίο η κλασική ή η ύστερη κλασική ελληνική μετατρέπονται σε κοινή και η οριοθέτηση των περιόδων είναι σε μεγάλο βαθμό συμβατική. Μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για την ιστορική γλωσσολογία στάθηκε το κατά πόσο θα μπορούσε να περιγράψει αυτή την πραγματικότητα της εν εξελίξει αλλαγής. Αποτελεί επίτευγμα των τελευταίων είκοσι χρόνων (με πρωτοπόρο τον αμερικανό γλωσσολόγο William Labov) η συνειδητοποίηση ότι η εν εξελίξει γλωσσική αλλαγή μπορεί να παρατηρηθεί και να μελετηθεί μέσα από την ποικιλία και την αοριστία της γλώσσας. Με άλλα λόγια, οι διάφορες φωνολογικές, συντακτικές και σημασιολογικές επιλογές των διαφόρων κοινωνικών ομάδων αλλά και των μεμονωμένων ομιλητών, όπως και η εγγενής αοριστία της γλωσσικής χρήσης, εμπεριέχουν το σπέρμα της αλλαγής και οριοθετούν πιθανές κατευθύνσεις της. Η ποικιλία και η αοριστία για πολλά χρόνια είχαν αγνοηθεί από τις επικρατούσες θεωρητικές απόψεις στην ιστορική γλωσσολογία (δομισμό και γενετική θεωρία), επειδή βασίστηκαν στην ομοιογένεια του γλωσσικού συστήματος. Για να πάρουμε ένα παράδειγμα από τη νέα ελληνική: η μορφολογική ποικιλία στο γ' πληθυντικό πρόσωπο διαφόρων χρόνων μεταξύ τύπων όπως *πεθαίνουν/πεθαίνουνε, πέθαναν/πεθάνανε, θα πεθάνουν/θα πεθάνουνε* (όπου οι δεύτεροι τύποι είναι σαφώς αναλογικότεροι προς τα άλλα πρόσωπα του πληθυντικού και απαντούν κυρίως στον προφορικό λόγο και στη λογοτεχνία) εμπεριέχει το σπέρμα πιθανής αλλαγής του ρηματικού κλιτικού συστήματος προς μια ομαλότερη, αναλογικότερη μορφή και μπορεί να θεωρηθεί αλλαγή εν εξελίξει.

Η μελέτη των γραπτών κειμένων αλλά και η καταγραφή και «χαρτογράφηση» της ζωντανής αλλαγής είναι, επομένως, τα βασικά μεθοδολογικά εργαλεία του ιστορικού γλωσσολόγου στην εξέταση των κεντρικών ερωτημάτων για τη γλωσσική αλλαγή: α. Πώς μεταβάλλονται οι γλώσσες μέσα στον χρόνο; Πώς εξαπλώνεται και επικρατεί μια γλωσσική αλλαγή; Γιατί μεταβάλλονται οι γλώσσες; Οι απαντήσεις που δόθηκαν κατά καιρούς στα ερωτήματα αυτά ήταν διαφορετικές, συχνά αντιφατικές, και στην πορεία της ιστορικής γλωσσολογίας υπήρξαν πολλές διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα της γλωσσικής αλλαγής.

Κάποιες ευρύτερα αποδεκτές θέσεις μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Η μεταβολή στη γλώσσα αντιμετωπίζεται ως συγκερασμός παραγόντων, τόσο ενδοσυστημικών (που αφορούν δηλαδή το ίδιο το γλωσσικό σύστημα) όσο και εξωσυστημικών (π.χ. κοινωνικών, γεωγραφικών, διαλεκτικών), οι οποίοι δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τη γλωσσική αλλαγή, χωρίς όμως να έχουν αναγκαστικό χαρακτήρα. Η γλωσσική αλλαγή φαίνεται να ξεκινάει συχνά από σποραδικές, μη συστηματικές χρήσεις, με την επικράτησή της όμως μπορεί να επηρεάσει ριζικά ολόκληρο το γλωσσικό σύστημα.

Ξεκινώντας από το πρώτο ερώτημα, «πώς αλλάζει η γλώσσα;», μπορούμε αρχικά να παρατηρήσουμε ότι αλλαγές σημειώνονται σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής περιγραφής, το φωνολογικό, το μορφολογικό, το συντακτικό, το σημασιολογικό. Αλλάζουν οι γλώσσες, με άλλα λόγια, ως προς τους ήχους και την προφορά τους, τη γραμματική τους, τη σημασία των λέξεων. Δραστικές αλλαγές συμβαίνουν, για παράδειγμα, στην προφορά της ελληνικής μεταξύ των περιόδων της αρχαίας ελληνικής και της κοινής, που επηρεάζουν όλο το σύστημα των φωνηέντων και των συμφώνων. Ένα μικρό

κομμάτι των αλλαγών αυτών αφορά την αλλαγή των ηχηρών κλειστών συμφώνων της αρχαίας [b d g] (π.χ. βήμα με την ΑΕ προφορά [bé̂ma]) σε ηχηρά διαρκή [v δ γ] κατά την περίοδο της κοινής ή σε μερικές διαλέκτους και νωρίτερα, οπότε και οι φθόγγοι αυτοί αποκτούν τη σημερινή τους νεοελληνική προφορά. Συγχρόνως, τα άηχα κλειστά δασέα της αρχαίας [ph th kh] (π.χ. φόνος με την ΑΕ προφορά [phónos]) τρέπονται σε άηχα διαρκή [f θ x], προφέρονται δηλαδή και αυτά, ήδη από την περίοδο της κοινής, με τη σημερινή τους προφορά. Πώς πραγματώνεται και πώς διαδίδεται μια τέτοια αλλαγή;

Γίνεται ευρύτερα αποδεκτό από την ιστορική γλωσσολογία σήμερα ότι η πραγμάτωση και η διάδοση συμβαίνουν ουσιαστικά με δύο τρόπους: Εξωτερικά, διαμέσου της γλωσσικής κοινότητας (ξεκινώντας από μια συγκεκριμένη διάλεκτο, γλωσσική ομάδα ή ποικιλία), και εσωτερικά, διαμέσου του ίδιου του γλωσσικού συστήματος. Για να πάρουμε και πάλι το ίδιο παράδειγμα φωνολογικής αλλαγής από την ελληνική: είναι γνωστό ότι τουλάχιστον η αλλαγή των άηχων κλειστών δασέων ξεκινάει από τη λακωνική διάλεκτο ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., όπως μαρτυρεί η γραφηματική απόδοση των φθόγγων αυτών σε επιγραφές, και από εκεί εξαπλώνεται και σε άλλες διαλέκτους και γενικεύεται στην κοινή. Όσον αφορά την εσωτερική, ενδοσυστημική διάσταση της αλλαγής, οι παλιότεροι ιστορικοί γλωσσολόγοι με αφετηρία τη σχολή των Νεογραμματικών υποστήριζαν ότι όλες οι φωνολογικές αλλαγές συμβαίνουν κατά τρόπο μηχανικό, αυτόματα θα λέγαμε, βάσει γενικών κανόνων, χωρίς εξαιρέσεις, και επηρεάζοντας όλες τις σχετικές λέξεις ταυτόχρονα. Πιο πρόσφατες έρευνες όμως έδειξαν ότι αυτή η θεώρηση της αλλαγής ως αυτόματης, ακαριαίας και απόλυτα κανονικής μετάβασης από το ένα σύστημα στο άλλο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού, τουλάχιστον η φωνολογική αλλαγή, φαίνεται να επηρεάζει πρώτα λέξεις μεγάλης συχνότητας στο λεξιλόγιο μιας γλώσσας ή λέξεις σημαντικές για την εκάστοτε γλωσσική κοινότητα ή ομάδα, ενώ εξαπλώνεται αργότερα και σταδιακά στο υπόλοιπο λεξιλόγιο, επηρεάζοντας μία ή δύο λέξεις τη φορά. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται από τους γλωσσολόγους λεξική διάχυση.

Ανάλογα ερωτήματα απασχολούν τους ιστορικούς της γλώσσας σε σχέση με τη μορφολογική και συντακτική αλλαγή. Στα πεδία αυτά, και όσον αφορά την ενδοσυστημική, ενδογλωσσική διάδοση της αλλαγής, βασικό ρόλο παίζει η αναλογία. Για να πάρουμε και πάλι ένα παράδειγμα από την ελληνική: η απλοποίηση του ονοματικού κλιτικού συστήματος της νέας ελληνικής οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε αναλογικούς σχηματισμούς που χρονολογούνται από την εποχή της κοινής. Η αιτιατική πληθυντικού των τριτοκλίτων συμπίπτει μορφολογικά με την ονομαστική τους, υιοθετώντας αναλογικά την κατάληξη -ες [αί γυναίκες, τὰς γυναίκες (<-ας)] ήδη από τον 3ο αιώνα π.Χ. Από εκεί, η κατάληξη -ες μεταδίδεται, αναλογικά και πάλι, στην αιτιατική των πρωτοκλίτων [τὰς γυναίκες, τὰς μέρες (<-ας)], αλλαγή που χρονολογείται από τον 1ο αιώνα μ.Χ. Τελικά, μετασχηματίζεται αναλογικά και η ονομαστική των πρωτοκλίτων (τὰς μέρες], αἱ μέρες (<-αι)], όπως μαρτυρείται ήδη τον 6ο αιώνα μ.Χ.. Το χαρακτηριστικό στις αλλαγές αυτές, όπως ακριβώς και στις φωνολογικές αλλαγές που εξετάσαμε πριν, είναι ακριβώς η ποικιλία, η συνύπαρξη των παλιότερων και των νεότερων τύπων μέχρι την τελική επικράτηση και τη γενικότερη διάδοση του ενός. Κάθε γλωσσική αλλαγή, επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι προϋποθέτει ποικιλία, χρονικές δηλαδή περιόδους όπου οι ομιλητές επιλέγουν μεταξύ του α' ή β' τύπου, εκείνης ή της άλλης προφοράς ή σύνταξης, και οι οποίες συνιστούν την πραγματικότητα της μετάβασης από τη μια κατάσταση στην άλλη, από το ένα γλωσσικό σύστημα στο άλλο.

Το δεύτερο βασικό ερώτημα στη μελέτη της γλωσσικής μεταβολής, το «γιατί» της γλωσσικής αλλαγής, έχει κατά καιρούς λάβει πολύ διαφορετικές απαντήσεις και έχει προσεγγιστεί διαφορετικά από τις εκάστοτε θεωρητικές σχολές της γλωσσολογίας. Είναι σαφές ότι πολλοί και διαφορετικοί παράγοντες ενέχονται στη γλωσσική αλλαγή και δεν είναι πάντα εύκολο ή δυνατόν να εκτιμηθεί το ειδικό βάρος του καθενός και ο ρόλος του ως γενεσιουργού αιτίας της αλλαγής. Μπορούμε να αναφέρουμε τουλάχιστον τρία είδη διαφορετικών παραγόντων/αιτιών που έχουν κατά καιρούς συζητηθεί στη βιβλιογραφία από γλωσσολόγους διαφορετικών θεωρητικών αποκλίσεων:

α. Παράγοντες κοινωνιογλωσσικοί, όπως η επαφή πληθυσμών και η αρχικά ατελής εκμάθηση μιας γλώσσας από ξένους ομιλητές (εξήγηση που έχει π.χ. προταθεί σε σχέση με τις αλλαγές που υπέστη η αττική διάλεκτος έτσι ώστε να αποτελέσει τη βάση της ελληνιστικής κοινής), ο δανεισμός (κυρίως λεξιλογίου αλλά και άλλων γλωσσικών στοιχείων), οι κοινωνικές ανάγκες ή η μόδα, που υπαγορεύουν κατά καιρούς την υιοθέτηση λέξεων, δομών κλπ. ή την εγκατάλειψη άλλων. Οι δυνάμεις αυτές είναι υπαρκτές και επηρεάζουν λιγότερο ή περισσότερο μια συγκεκριμένη αλλαγή, αν και έχει αμφισβητηθεί το κατά πόσον είναι οι πραγματικές αιτίες της αλλαγής ή, απλά, καταλύτες που επιταχύνουν ήδη υπάρχουσες τάσεις.

β. Παράγοντες εγγενείς ή φυσικοί, όπως η ευκολία στην προφορά (π.χ. μέσω μηχανισμών όπως η αφομοίωση ή η κατάργηση συμφώνων στο τέλος της λέξης, οι ομιλητές μπορούν να επιφέρουν μόνιμες αλλαγές στο φωνολογικό σύστημα μιας γλώσσας, οι οποίες έχουν το κίνητρό τους σε φυσικούς αρθρωτικούς λόγους), η δυσκολία στην ακουστική αντίληψη ορισμένων φθόγγων (που και πάλι μπορεί να οδηγήσει σε μόνιμη φωνολογική αλλαγή) ή ακόμα και η εγγενής φυσικότητα ορισμένων συντακτικών δομών έναντι άλλων. Σε σχέση με την αρχαία ελληνική, π.χ. έχει προταθεί ότι η αλλαγή της συντακτικής σειράς, χαρακτηριστικής στην αρχαία, που προτάσσει το αντικείμενο —ενώ το ρήμα εμφανίζεται στο τέλος (τὸ σκῆπτρον . . . ἔρριπεν)— σε σειρά όπου το ρήμα και το αντικείμενο εμφανίζονται δίπλα δίπλα (τὸ σκῆπτρον ἔρριπεν) οφείλεται μεταξύ άλλων και στην εγγενή φυσικότητα της δεύτερης αυτής σειράς, αφού το ρήμα και το αντικείμενο «ανήκουν» φυσιολογικά μαζί.

γ. Παράγοντες καθαρά ενδογλωσσικοί, συστημικοί, που αφορούν την ισορροπία του εκάστοτε συστήματος και την αποκατάστασή της. Σε αυτή την περίπτωση εντάσσονται μηχανισμοί όπως η αναλογία, η τάση για απλοποίηση ή και κατάργηση των εξαιρέσεων, η δημιουργία ή η κατάργηση φθόγγων, γραμματικών τύπων κλπ., που δρουν εξισορροπητικά ή, αντίθετα, διαταράσσουν την ισορροπία του συστήματος. Όταν η ελληνιστική κοινή π.χ. κατέληξε να έχει δύο σειρές τριβόμων φθόγγων, [f θ x] και [v δ γ], όπως αναφέραμε πριν, και μία μόνο σειρά κλειστών, [p t k], παρουσίαζε ένα άνισο συμφωνικό σύστημα. Η εκ νέου δημιουργία σειράς ηχηρών κλειστών, [b d g], (κυρίως μέσω δάνειων λέξεων από τη λατινική), μπορεί να θεωρηθεί ως τάση εξισορρόπησης του συμφωνικού συστήματος. Τέτοιες τάσεις δεν είναι φυσικά μονόδρομος ούτε οδηγούν στην τελική ομαλοποίηση και κανονικοποίηση των γλωσσών, αφού άλλοι παράγοντες, κοινωνιογλωσσικοί ή εγγενείς, επεμβαίνουν ανατρέποντας συχνά την ισορροπία.

Η σύντομη αυτή προσέγγιση στη γλωσσική αλλαγή προσπάθησε να δείξει ότι η μεταβολή στη γλώσσα είναι απόλυτα φυσική, ότι συμβαίνει σταδιακά μέσα από τη συνύπαρξη του παλιού και του νέου και ότι είναι αναπόφευκτη. Αποτελεί πια δόγμα της ιστορικής γλωσσολογίας ότι η γλωσσική αλλαγή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε ως πρόοδος ούτε ως φθορά παρά μόνο ως συνεχής κίνηση «προς ισορροπία αλλά και προς κατάργηση της ισορροπίας». Αν δεχόμασταν έννοιες όπως «φθορά» ή

«πρόοδος» για τη γλώσσα και τη γλωσσική αλλαγή, θα ήμασταν υποχρεωμένοι να δεχτούμε και ότι κάποιες γλώσσες τείνουν, μέσω αλλαγών, προς κάποια καλύτερη ή επιθυμητή κατάσταση, ενώ άλλες φθίνουν ή παρακμάζουν. Δεν υπάρχουν όμως γλωσσικά κριτήρια βελτίωσης ή φθοράς των γλωσσών που να έχουν γενική και αναμφισβήτητη ισχύ. Μπορούμε π.χ. να παρατηρήσουμε ότι κάποιο τμήμα της γραμματικής ή της σύνταξης μιας γλώσσας ή κάποιο ιστορικό της στάδιο είναι απλούστερο, αναλογικότερο ή κανονικότερο σε σχέση με κάποιο άλλο, και με αυτή την έννοια «καλύτερο». Παρόμοιες κρίσεις όμως γρήγορα ανατρέπονται από το γεγονός ότι η ίδια αυτή γλώσσα, σε άλλους τομείς της γραμματικής της ή σε μεταγενέστερα στάδια, μπορεί να παρουσιάζει εξαιρετική πολυπλοκότητα ή πλήρη ανατροπή και «καταστροφή» του αναλογικού ή κανονικού μέρους της.

Φθορά και πρόοδος, επομένως, στον βαθμό που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη γλώσσα, συνδέονται με ιστορικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες παρά με γλωσσικούς. Η σημερινή εξάπλωση και διεθνοποίηση της αγγλικής οφείλεται π.χ. σε ιστορικοπολιτικές συγκυρίες και όχι σε κάποια εγγενή ανωτερότητα της αγγλικής γλώσσας στη σύγχρονη μορφή της, όπως ακριβώς σε ιστορικές συγκυρίες οφείλεται και η εξάπλωση της ελληνικής κατά τους χρόνους της κοινής, της λατινικής αργότερα κ.ο.κ. Ούτε στάθηκε ποτέ δυνατόν να τεκμηριωθεί κάποια συγκεκριμένη και σταθερή κατεύθυνση στη γλωσσική αλλαγή παρά τις χιλιάδες τυπολογικές μελέτες που έχουν γίνει. Πολλές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες (μεταξύ αυτών και η ελληνική) τείνουν π.χ. ιστορικά προς κατάργηση ή απλοποίηση του συστήματος των καταλήξεων και αντικατάστασή του από άλλα γραμματικά/συντακτικά μέσα, ενώ αντίθετα άλλες γλώσσες (αμερινδικές) εξελίσσονται προς ένα σύστημα εμπλουτισμού των καταλήξεων.

Συνέπεια της φύσης της γλωσσικής αλλαγής, ως αέναης κίνησης χωρίς ευδιάκριτη κατεύθυνση, είναι και το γεγονός ότι η αλλαγή στη γλώσσα δεν ελέγχεται ούτε είναι προσιτή σε εξωτερικές, οργανωμένες ή ατομικές, επεμβάσεις.

12 Κοινωνιογλωσσολογία

12.1 Βασικές θέσεις της κυρίαρχης γλωσσολογίας: η ομοιογένεια και η αυτονομία του γλωσσικού συστήματος

Μια από τις βασικότερες διακρίσεις που εισηγήθηκε ο Saussure για την περιγραφή της γλώσσας είναι αυτή ανάμεσα στην ορατή πλευρά της γλώσσας (ομιλία), τη χρήση της γλώσσας, και στην αφηρημένη πλευρά της γλώσσας, που ενυπάρχει ως σύστημα σημείων στη συνείδηση των ομιλητών μιας γλωσσικής κοινότητας (langue). Βάσει αυτής της διχοτομίας ο Saussure προβάλλει την αναγκαιότητας διάκρισης ανάμεσα στην "εξωτερική γλωσσολογία", που θα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη χρήση της γλώσσας, και στην "εσωτερική γλωσσολογία", που θα εστιάζει στη μελέτη του γλωσσικού συστήματος. Δύο από τις βασικές θέσεις της εσωτερικής δομικής γλωσσολογίας είναι αυτές της αυτονομίας και της ομοιογένειας του γλωσσικού συστήματος.

Σύμφωνα με την αρχή της αυτονομίας, το γλωσσικό σύστημα οργανώνεται κυρίως με βάση το χαρακτηριστικό της διπλής άρθρωσης: οι χωρίς νόημα μονάδες της β' άρθρωσης συνδυάζονται μεταξύ τους και δίνουν της μονάδες της α' άρθρωσης. Οι μονάδες και των δύο αρθρώσεων συσχετίζονται μεταξύ τους με βάση δύο ειδών σχέσεις: τις συνταγματικές και τις παραδειγματικές. Στα πλαίσια αυτά κάθε στοιχείο του γλωσσικού συστήματος ορίζεται μόνο βάσει των σχέσεων με τα υπόλοιπα στοιχεία και η γλώσσα στο σύνολό της αντιμετωπίζεται ως μια αυτοδύναμη οντότητα, μη προσδιοριζόμενη ή επηρεαζόμενη από εξωγλωσσικούς παράγοντες.

Σύμφωνα με την αρχή της ομοιογένειας το γλωσσικό σύστημα ενυπάρχει με τον ίδιο τρόπο στον εγκέφαλο των μελών μιας γλωσσικής κοινότητας. Στα πλαίσια κυρίως της γενετικής γλωσσολογίας (N: Chomsky) η αυτονομία του γλωσσικού συστήματος κορυφώνεται με την τυποποίηση/μαθηματικοποίηση της γλωσσικής ικανότητας και της δημιουργικότητας της: διακρίνονται φραστικές και λεξικές κατηγορίες οι οποίες τροφοδοτούν ένα σύστημα περιορισμένων γενετικών κανόνων επανεγγραφής (rewrite rules) από τους οποίους παράγονται άπειρες προτάσεις. Επιπλέον, αντικείμενο της γλωσσολογίας θεωρείται η γλωσσική ικανότητα ιδανικών μεμονωμένων ομιλητών και ακροατών, οι οποίοι ζουν σε μια ομοιογενή γλωσσική κοινότητα με αδιαφοροποίητο κώδικα, ανεπηρέαστοι από παράγοντες μη γλωσσικώς συναφείς, π.χ. ψυχολογικούς και κοινωνικούς.

Η θέση περί της ομοιογένειας του γλωσσικού συστήματος και της ομοιογενούς αδιαφοροποίητης γλωσσικής ικανότητας επηρέασε, όπως ήταν φυσικό, και τη μέθοδο συγκέντρωσης δεδομένων. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ενδοσκοπησης, στα πλαίσια της οποίας οι γενετιστές γλωσσολόγοι προτιμούσαν να αυτοαναλύονται, να ενδοσκοπούν τους εαυτούς τους, θεωρώντας προφανώς τη δική τους γλωσσική ικανότητα όμοια με αυτή του ιδανικού ομιλητή. Έτσι θεωρούνταν ότι μελετούνταν το ιδανικό ομοιογενές και ανεπηρέαστο από εξωτερικούς παράγοντες γλωσσικό σύστημα. Το πρόβλημα ήταν ότι με τον τρόπο παραμεριζόταν εντελώς η συσχέτιση κοινωνίας, πολιτισμού και γλωσσικής ικανότητας, ενώ αντιμετωπιζόταν ως περιττή μελέτη του λόγου σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα.

12.2 Η αμφισβήτηση της κυρίαρχης γλωσσολογίας

Η κοινωνιογλωσσολογία, όπως και η εθνογραφία της επικοινωνίας, έρχονται σε άμεση ή έμμεση αντιπαράθεση με τις παραπάνω απόψεις. Χαρακτηρίζονται από τη θέση ότι η δομή των γλωσσών δεν είναι αυτόνομη και ομοιογενής αλλά καθορίζεται από τις λειτουργίες που οι γλώσσες επιτελούν στις κοινωνίες όπου χρησιμοποιούνται. Αν θα θέλαμε κάπως να σχηματοποιήσουμε την αντιπαράθεση ανάμεσα στην κοινωνιογλωσσολογία και στην κυρίαρχη γλωσσολογία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην ομοιογενή και αδιαφοροποίητη γλωσσική ικανότητα η κοινωνιογλωσσολογία αντιπαραθέτει την επικοινωνιακή ικανότητα, ενώ στην ομοιογένεια του γλωσσικού συστήματος και της γλωσσικής κοινότητας αντιπαραθέτει την ποικιλότητα.

Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι ναι μεν η γλωσσική μας ικανότητα είναι εξοπλισμένη με τις δυνατότητες που μας παρέχει το γλωσσικό σύστημα, αλλά δεν αρκεί αυτό. Απαιτούνται και οι γνώσεις που σχετίζονται με την καταλληλότητα της κοινωνικοπολιτισμικής περίπτωσης. Πολλά προϊόντα του λόγου είναι από τη σκοπιά του συστήματος εφικτά αλλά αυτό δε σημαίνει και ότι είναι κατάλληλα για μια συγκεκριμένη περίπτωση. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι βασικό χαρακτηριστικό της επικοινωνιακής ικανότητας είναι η συνεκτίμηση μη γλωσσικών δεδομένων για την αποτελεσματική χρήση της γλώσσας.

Παραδείγματα:

A: Τι κάνεις φίλε μου; Πώς πας;

B: Έχω πονοκέφαλο.

A: Αα! Πρέπει να πας στο γιατρό. Μου φαίνεσαι χλομός.

Ο παραπάνω διάλογος είναι γλωσσικά εφικτός και στη νέα ελληνική και στους Απάτσι. Στους δεύτερους, όμως, θα αποτελούσε βαθύτατη προσβολή, αν δεν πραγματοποιούνταν στα πλαίσια αστεϊσμού, γιατί το να επιχειρεί κάποιος να διεισδύσει απροκάλυπτα στην ιδιωτική-προσωπική σφαίρα του άλλου σχολιάζοντας στοιχεία της υγείας του, αποτελεί σοβαρή παραβίαση πολιτισμικής νόρμας. Επιπλέον,

κατευθυντικές πράξεις του τύπου *Πρέπει να πας στο γιατρό* δεν είναι αποδεκτές από τους Ινδιάνους, γιατί κανένας δεν μπορεί να είναι φορέας της απόλυτης αλήθειας.

Στην κοινωνία των Μπουρούντι, τα μέλη της άρχουσας τάξης των ευγενών πρέπει σε ορισμένα δημόσια περιβάλλοντα επικοινωνίας να παραγάγουν λόγο με μικρά γραμματικά λάθη, με μοναδικό σκοπό να δείξουν ότι η κοινωνική τους ταυτότητα βρίσκεται υπεράνω της ανάγκης προσήλωσης στο ορθό λεκτικό προϊόν.

Το τελευταίο παράδειγμα μας δείχνει ότι υπάρχουν ακόμη και περιπτώσεις όπου οι κοινωνικοί ρόλοι απαιτούν την παραγωγή σκοπίμως λανθασμένου γραμματικά προϊόντος, ώστε το λάθος να λειτουργήσει ως κοινωνικός ενδείκτης συγκεκριμένου ρόλου και περιστάσης.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το αντικείμενο της γλωσσολογίας χωρίς να λαμβάνεται υπόψη και ο κοινωνιογλωσσολογικός παράγοντας, θα ήταν ημιτελές. Η γλωσσικές κοινότητες δε διακρίνονται από ομοιογένεια αλλά από ποικιλία γλωσσικών συμπεριφορών και διαφορετικών στάσεων προς αυτές τις συμπεριφορές.

Για την ταξινόμηση της γλωσσικής ποικιλότητας έχει προταθεί η διάκριση ανάμεσα σε γλωσσικές ποικιλίες ανάλογα με το χρήστη και γλωσσικές ποικιλίες ανάλογα με τη χρήση. Οι πρώτες έχουν να κάνουν με τα γεωγραφικά (γεωγραφικές διάλεκτοι) και κοινωνικά (κοινωνιόλεκτοι) χαρακτηριστικά των ομιλητών. Οι δεύτερες σχετίζονται με διαφορετικές περιστάσεις επικοινωνίας στο πλαίσιο των διαλέκτων ή των κοινωνιολέκτων.

12.3 Διαστάσεις της γλωσσικής ποικιλότητας

Τέσσερις σημαντικοί παράγοντες στους οποίους μπορεί να αποδοθεί η γλωσσική ποικιλότητα είναι: ο γεωγραφικός χώρος, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, η επικοινωνιακή κατάσταση και η επαφή/συνύπαρξη γλωσσών.

12.3.1 Γεωγραφική γλωσσική διαφοροποίηση

Έχει παρατηρηθεί από την αρχαιότητα, π.χ. στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχε γλωσσική ενότητα και κάθε περιοχή χρησιμοποιούσε ως επίσημη γλώσσα τη δική της διάλεκτο.

Οι γεωγραφικές γλωσσικές ποικιλίες ονομάζονται διάλεκτοι ή ιδιώματα. Συνήθως ο δεύτερος όρος αναφέρεται σε αποκλίσεις μικρότερου βαθμού, π.χ. όσον αφορά τη νέα ελληνική κάνουμε λόγο για *βόρεια ιδιώματα* αλλά για *ποντιακή* ή *κυπριακή διάλεκτο*.

Ο βαθμός απόκλισης ή διαφοροποίησης μιας διαλέκτου εξαρτάται από παράγοντες όπως η γεωγραφική απόσταση και η γεωφυσική απομόνωση ενός τόπου. Ως γνώμονας της γλωσσικής διαφοροποίησης συνήθως εκλαμβάνεται η κοινή διάλεκτος, δηλ. εκείνη η διάλεκτος που για λόγους κυριότητα πολιτιστικούς, στρατιωτικούς, εμπορικούς και πολιτικούς γνώρισε ευρύτερη διάδοση και άρχισε να χρησιμοποιείται από ολοένα και περισσότερους ομιλητές με αποτέλεσμα να περιορίσει σταδιακά το χώρο των υπολοίπων διαλέκτων, π.χ. η κοινή αγγλική βασίστηκε σε διαλέκτους την νότιας Αγγλίας, που αποτελούσε το «κέντρο» του αγγλικού κράτους. Η κοινή ιταλική βασίστηκε, για αντίστοιχους λόγους, σε διαλέκτους της βόρειας Ιταλίας, και μάλιστα σε διαλέκτους που χρησιμοποιήθηκαν στη λογοτεχνία και γι' αυτό απέκτησαν γόητρο.

12.3.2 Κοινωνικά χαρακτηριστικά.

12.3.2.1 Παράδειγμα: η γλώσσα των νέων

Η συμμετοχή σε μια νεανική κουλτούρα προσφέρει πρότυπα και συνεπάγεται νόρμες που αφορούν τις απόψεις και τις συμπεριφορές σχετικά με τη γλώσσα, την κοσμοθεωρία των ενηλίκων, τις καθημερινές συνήθειες, τις προτιμήσεις στην

εμφάνιση και στην πολιτιστική κατανάλωση (π.χ. μουσική). Η συμμόρφωση στις παραπάνω νόρμες αποτελεί συχνά απαραίτητη προϋπόθεση για την ουσιαστική συμμετοχή στις νεανικές παρέες. Αξίζει να σημειωθεί ότι γλωσσικοί τύποι της νεανικής νόρμας μπορεί να μεταβιβάζονται από τη μια γενιά νέων στην άλλη, χωρίς ποτέ να χρησιμοποιηθούν από ενηλίκους.

Σε αρκετές έρευνες στην Αγγλία φάνηκε να παίζει ρόλο και ο παράγοντας 'φύλο', καθώς παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες ή τα κορίτσια έχουν την τάση να χρησιμοποιούν πολύ λιγότερους αποκλίνοντες τύπους σε σχέση με τους άνδρες ή τα αγόρια. Δύο πιθανοί λόγοι γι' αυτό θα μπορούσαν να είναι: α) ότι οι γυναίκες στην αγγλική κοινωνία νιώθουν μεγαλύτερη ανασφάλεια και πιθανότατα με τη χρήση των τύπων της νόρμας προσπαθούν να ανορθώσουν το κοινωνικό τους γόητρο, 2) η αποκλίνουσα γλώσσα των ανδρών τείνει να έχει συνδηλώσεις σκληρότητας και τραχύτητας, χαρακτηριστικά καλυμμένου γοήτρου, τα οποία από πολλούς θεωρούνται επιθυμητά για τους άνδρες και όχι για τις γυναίκες. Είναι λογικό ότι σε επίπεδο εφήβων και το (α) και το (β) παίζουν σημαντικό ρόλο όσον αφορά και την εικόνα του νεαρού ατόμου στο παρόν και τις φιλοδοξίες για το μέλλον, οπότε είναι λογικό να γίνονται και οι αντίστοιχες γλωσσικές επιλογές.

13 Γλώσσα και γραφή

Η ομιλία/ακρόαση και το γράψιμο/ανάγνωση αποτελούν τους δύο θεμελιώδεις τρόπους παραγωγής και πρόσληψης του λόγου, οι οποίοι διακρίνονται για την αμοιβαιότητά τους, αφού μπορεί ο ένας να μεταγράφει τον κώδικα του άλλου χωρίς μεγάλες απώλειες νοήματος. Ζώντας σε μια εποχή που στηρίζεται στον γραπτό λόγο ως το σχεδόν αποκλειστικό μέσο για τη μετάδοση της γνώσης, σε μια εποχή όπου βαλλόμαστε καθημερινά από ένα πλήθος γραπτής πληροφορίας και ερχόμαστε αντιμέτωποι με τον όγκο της συσσωρευμένης γνώσης των βιβλιοθηκών —δημόσιων και οικιακών, παραδοσιακών και ηλεκτρονικών—, μας είναι εξαιρετικά δύσκολο να φανταστούμε τη λειτουργία μιας κοινωνίας χωρίς γραφή. Ωστόσο, η σύνδεση της γραφής με τη μετάδοση της γνώσης δεν ήταν πάντα τόσο αυτονόητη —ούτε είναι και σήμερα για κάποιες κοινωνίες. Η σχετικά πρόσφατη εμφάνιση της γραφής στην ιστορία της ανθρωπότητας δεν είναι προϊόν της βιολογικής εξέλιξης του ανθρώπου, αλλά ένα πολιτιστικό επίτευγμα, χωρίς καθολική παρουσία. Κάποιοι πολιτισμοί έφτασαν σε ακμή και κατέρρευσαν χωρίς να αφήσουν γραπτά ίχνη πίσω τους, ενώ ακόμη και σήμερα, εποχή πληθωρισμού του γραπτού λόγου, υπάρχουν γλώσσες που είτε δεν έχουν καθόλου γραπτή μορφή είτε η γραπτή τους μορφή αριθμεί μόλις μερικές δεκαετίες.

Ο προφορικός λόγος προηγείται του γραπτού και στην ανάπτυξη του παιδιού. Το παιδί μαθαίνει να διαβάζει και να γράφει πολύ αργότερα, αφότου έχει κατακτήσει τον προφορικό λόγο, και καταβάλλοντας μεγαλύτερη προσπάθεια.

Ωστόσο, ο δευτερογενής αυτός χαρακτήρας της γραπτής γλώσσας δεν μας αναγκάζει να τη θεωρήσουμε ως μια μορφή παράγωγη και χωρίς αυτόνομη υπόσταση σε σχέση με την προφορική. Ο προφορικός και ο γραπτός λόγος εξυπηρετούν διαφορετικές επικοινωνιακές ανάγκες και, κατά συνέπεια, παρουσιάζουν διαφορετικά δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά.

Ο προφορικός λόγος είναι γενικά αυθόρμητος και ικανοποιεί πιο τρέχουσες ανάγκες της καθημερινής ζωής, συχνά "δε φορά τα καλά του" και ευδοκιμεί σε περιβάλλον οικειότητας μεταξύ των συνομιλητών, ενώ ο γραπτός λόγος τις περισσότερες φορές είναι διάυλος συμβατικής ή επίσημης επικοινωνίας.

Ο προφορικός λόγος έχει μικρή εμβέλεια, είναι εφήμερος, «γράφεται» στον αέρα και ο μόνος τρόπος για να διατηρηθεί είναι μέσω της μνήμης, με τους εγγενείς της

περιορισμούς. Επομένως, οι δυνατότητες διάδοσής του στον χώρο και στον χρόνο είναι εξ ορισμού περιορισμένες. Αυτή την ανεπάρκεια της γλώσσας έρχεται να θεραπεύσει η γραφή. Αντικαθιστά το ακουστικό σήμα με οπτικό και, μέσω του υλικού πάνω στο οποίο καταγράφεται, δίνει στον λόγο ταυτόχρονα και τη μονιμότητα αυτού του υλικού. Ο λόγος μέσω της γραφής αποδεσμεύεται από τις χωροχρονικές διαστάσεις της εκφοράς του και αποκτά την υπόσταση ενός φυσικού αντικειμένου, ορατού και παρατηρήσιμου. Επιπλέον, το γραπτό κείμενο ως αυτόνομη οντότητα ανεξαρτητοποιείται από τον δημιουργό/συγγραφέα, αλλά και από τον παραλήπτη/αναγνώστη. Η ανάγκη ταυτόχρονης συνύπαρξης πομπού και δέκτη, που είναι θεμελιώδης στην προφορική επικοινωνία, δεν υφίσταται στον γραπτό λόγο. Θα λέγαμε ότι η γραφή βγάζει τον λόγο από το φυσικό του περιβάλλον και τον υποχρεώνει να λειτουργήσει «αποστασιοποιητικά».

Η ιδιότητα αυτή της γραφής έχει περαιτέρω συνέπειες. Στην προφορική επικοινωνία οι συνομιλητές βρίσκονται σε προσωπική επαφή και μοιράζονται ένα κοινό επικοινωνιακό πλαίσιο. Για τη μετάδοση του μηνύματός τους έχουν στη διάθεσή τους, εκτός από τα κατεξοχήν γλωσσικά μέσα, και κάποιες εξωγλωσσικές εκδηλώσεις, όπως οι χειρονομίες ή η έκφραση του προσώπου. Εξάλλου ο προφορικός λόγος δεν εκφέρεται ποτέ ουδέτερα, αλλά πάντα συνοδεύεται από παραγλωσσικά στοιχεία όπως ο επιτονισμός, η ταχύτητα εκφοράς του λόγου, η ένταση της φωνής κλπ. Αυτά τα εξωγλωσσικά και παραγλωσσικά κανάλια που λειτουργούν στην προφορική επικοινωνία δραματοποιούν τον εκφερόμενο λόγο, αποκαλύπτουν τη στάση του ομιλητή απέναντι στο περιεχόμενο του εκφωνήματός του και συσχετίζουν τα εκφωνήματα. Ο παραγόμενος λόγος μπορεί να είναι υπαινικτικός και αποσπασματικός, χωρίς αυτό να θεωρείται αναγκαστικά μειονέκτημα, εφόσον οι ακροατές μπορούν να αποκαταστήσουν από το γενικό επικοινωνιακό πλαίσιο την πληροφορία που δεν δηλώνεται ρητά από τα παραγλωσσικά ή εξωγλωσσικά στοιχεία, ενώ διατηρούν το δικαίωμα —τουλάχιστον θεωρητικά— να ζητήσουν συμπληρωματική πληροφορία. Ο προφορικός λόγος εκφέρεται σε ένα πλαίσιο κοινωνικής διεπίδρασης και υπόκειται σε συνεχή επανατροφοδότηση από την πλευρά των ακροατών/συνομιλητών. Ο ομιλητής οφείλει να προσαρμόσει τον λόγο του στις επικοινωνιακές ανάγκες των συνομιλητών του, πράγμα που ενδεχομένως θα τον οδηγήσει στη μερική ή πλήρη αναθεώρηση του σχεδίου του λόγου του. Γενικά θα λέγαμε ότι ο προφορικός λόγος έχει στο δυναμικό του το πλούσιο φορτίο της ομιλίας για τη μετάδοση των πληροφοριών, αλλά από την άλλη πλευρά ο χρόνος παραγωγής του είναι αντίπαλος του ομιλητή, που συχνά αγωνιά όχι μόνον για τη συγκρότηση του μηνύματός του αλλά και για το αν αυτό φθάνει με τον κατάλληλο τρόπο στον αποδέκτη του. Επιπλέον, ελλοχεύει και η πιθανότητα απώλειας του δικαιώματος του λόγου.

Σε αντίθεση με τον προφορικό, ο γραπτός λόγος δεν είναι προϊόν ενός επικοινωνιακού πλαισίου, κάτι που, μεταξύ άλλων, έχει ως πλεονέκτημα ότι ο συγγραφέας παράγει το λόγο του μέσα σε αφθονία χρόνου. Η διαδικασία της γραφής είναι μοναχική δραστηριότητα, κατά τη διάρκεια της οποίας ο συγγραφέας δεν έρχεται σε επαφή με τους αναγνώστες του, αν και συνήθως έχει μια γενική εικόνα γι' αυτούς. Αντίθετα, ο ομιλητής είναι υποχρεωμένος να ελέγχει συνεχώς τις αντιδράσεις των συνομιλητών του, να μοιράζεται μαζί τους τα ίδια συνομιλιακά συμφραζόμενα και να τροποποιεί διαδραστικά το λόγο του. Αυτό δε συμβαίνει με το συγγραφέα, που αυτό που έχει να κάνει, είναι να μαντεύει τις αντιδράσεις του αναγνωστικού του κοινού, καθώς στερείται άμεσης ανατροφοδότησης. Αυτό βέβαια σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι αν η παρουσία συνομιλητή στον προφορικό λόγο αποτελεί μια σημαντική εγγύηση για την κατανόηση του λόγου, αυτή την εγγύηση δεν τη διαθέτει κατά την

παραγωγή του γραπτού λόγου ο συγγραφέας, όσο καλά κι αν γνωρίζει το κοινό του. Γενικά, ένας σημαντικός παράγοντας που διαφοροποιεί το γραπτό από τον προφορικό λόγο είναι η παρουσία ή απουσία συνομιλητή. Για να μεταδώσει το μήνυμά του στον απομακρυσμένο αναγνώστη, ο συγγραφέας έχει στη διάθεσή του μόνο το γραπτό κείμενο. Τα εξωγλωσσικά ή παραγλωσσικά κανάλια, που στον προφορικό λόγο λειτουργούν συμπληρωματικά ή και —σε κάποιες περιπτώσεις— καθοριστικά για τη μετάδοση του μηνύματος, δεν υφίστανται εδώ. Για τον περιορισμό αυτού του μειονεκτήματος χρησιμοποιείται η στίξη, που, ωστόσο, παρά το πλήθος των σημείων της, είναι εξαιρετικά περιορισμένη, αν συγκριθεί με τα προσωδιακά στοιχεία του προφορικού λόγου. Όλα όσα στον προφορικό λόγο δηλώνονται μέσα από τα εξωγλωσσικά ή παραγλωσσικά κανάλια, στον γραπτό πρέπει να εκφραστούν γλωσσικά. Επιπλέον ο συγγραφέας, σε αντίθεση με τον ομιλητή, δεν μπορεί να βασίζεται σε ένα κοινό επικοινωνιακό πλαίσιο που ενδεχομένως θα αποσαφηνίσει την επικοινωνιακή του πρόθεση. Οφείλει να προβλέψει πιθανές ασάφειες και παρανοήσεις του λόγου του και να προσπαθήσει να τις αποφύγει, μέσα από μια προσεκτική επιλογή των σωστών συνδηλώσεων. Γενικά, θα λέγαμε ότι ο γραπτός λόγος έχει στο δυναμικό του μόνο τη σύνταξη, το λεξιλόγιο και τη στίξη.

Όμως, παρά τους όποιους περιορισμούς του υποβάλλουν οι υποτιθέμενοι αναγνώστες του, ο συγγραφέας διατηρεί τον έλεγχο του παραγόμενου λόγου, ο ίδιος επιβάλλει τον ρυθμό της παραγωγής, καθορίζει τον επικοινωνιακό του σκοπό και επιλέγει τις συντακτικές και σημασιακές δομές με τις οποίες θα τον πετύχει. Επίσης, έχει τη δυνατότητα να υποβάλλει το κείμενό του σε αλληπάλληλες διορθώσεις. Ο αναγνώστης δεν έχει πρόσβαση σε αυτή τη διαδικασία, γνωρίζει μόνο το τελικό της αποτέλεσμα. Κατά συνέπεια δεν μπορεί να την επηρεάσει, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στον προφορικό λόγο όπου έχει τη δυνατότητα να υποβάλει ή να επιβάλει με τις αντιδράσεις του (λεκτικές και μη) την αλλαγή του θέματος, τη διακοπή της συνομιλίας ή και να δώσει νέα κίνητρα για τη συνέχισή της.

Ωστόσο, ο έλεγχος που ασκεί ο συγγραφέας περιορίζεται μόνο στο στάδιο της παραγωγής του λόγου του. Από τη στιγμή που η διαδικασία αυτή θα ολοκληρωθεί και το αποτέλεσμά της θα δημοσιοποιηθεί, το κείμενο ακολουθεί μια πορεία ανεξάρτητη και πέρα από τον έλεγχο του δημιουργού του. Η γραφή δεν ερμηνεύεται δηλαδή απ'εαυτής, αλλά υποβάλλεται σε διαφορετικές ερμηνείες από διαφορετικούς αναγνώστες. Ο φόβος πιθανών αυθαίρετων ερμηνειών των φιλοσοφικών του έργων στα χέρια ανίδεων έκανε τον Πλάτωνα να θεωρεί τον γραπτό λόγο αναξιόπιστο μέσο για τη μετάδοση των φιλοσοφικών του θεωριών. Για τον ίδιο λόγο ο Επιμενίδης, ο θρυλικός μάντης από την Κρήτη, αρνούμενος να δεχθεί την ανεξάρτητη από αυτόν ύπαρξη και ενδεχομένως αυθαίρετη χρήση των έργων του, επινόησε μια παράξενη μέθοδο: κατέγραψε τους χρησμούς του πάνω στο ίδιο του το δέρμα, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο δεν αποχωρίστηκαν από το σώμα του, ακόμη και μετά τον θάνατό του.

Η αποσύνδεση από το πλαίσιο της επικοινωνίας, η μη λειτουργία παραγλωσσικών και εξωγλωσσικών καναλιών, η απουσία του δέκτη καθιστούν την παραγωγή του γραπτού λόγου μια διαδικασία πιο αφηρημένη και πιο συνειδητή από αυτήν του προφορικού. Εξάλλου, η ίδια η γραφή ως σημειωτικό σύστημα αντιπροσωπεύει ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης απ' ό,τι η προφορική γλώσσα. Η γραφή είναι ένα σύστημα δευτερογενούς συμβολισμού, τα σημεία του οποίου αντικαθιστούν λέξεις, που όμως και αυτές με τη σειρά τους είναι σημεία για αντικείμενα ή οντότητες του κόσμου. Ο γραφέας πρέπει να αντικαταστήσει τις λέξεις με «εικόνες» λέξεων, τα σημεία με σημεία σημείων. Πρέπει ακόμη να αναλύσει το συνεχές του προφορικού λόγου σε διακριτές μονάδες και, επομένως, να συνειδητοποιήσει τη φωνητική δομή

των λέξεων και να τις αναπαραγάγει σε ένα διαφορετικό μέσο (οπτικό). Αυτή, άλλωστε, είναι και η βασική ανακάλυψη της αλφαβητικής γραφής.

Συνεπώς, η γλώσσα και η γραφή είναι δύο σημειωτικά συστήματα σε σχέση αλληλεξάρτησης αλλά, ταυτόχρονα, διαφορετικά από άποψη κατηγορίας, που απαιτούν διαφορετικές γνωσιακές διεργασίες, υπακούουν σε διαφορετικούς κανόνες παραγωγής και λειτουργίας και εξυπηρετούν διαφορετικές επικοινωνιακές ανάγκες.

13.1 Οι διαφορές μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου ως προς τη χρήση της γλώσσας

13.1.1 Προφορικός λόγος

1. Περιλαμβάνει πολλές συντακτικά ατελείς προτάσεις ή ακολουθίες ανολοκλήρωτων φράσεων, π.χ. *κυρία Α., θα'θελα / εσείς τη γνώμη σας,*
2. χρησιμοποιεί ευρύτατα την παράταξη και την ασύνδετη συμπαράθεση προτάσεων,
3. προτιμά την ενεργητική σύνταξη,
4. βρίθεται από επαναλήψεις συντακτικών δομών, π.χ. *Εντάξει! Όχι καταλαβαίνω ε καταλαβαίνω τη συγκίνησή σας*
5. Χαρακτηρίζεται από αφθονία λέξεων ασαφούς ή γενικευτικής σημασίας, π.χ. *κάποια, κάτι, πολύ, διάφορα* κλπ.
6. Είναι διάσπαρτος από πραγματολογικά μόρια, π.χ. *λίγο, έτσι, που λένε, αα* κλπ.
7. Προτιμά την προτασιακή δομή *θέμα⁵-σχόλιο*, π.χ. *η καρέκλα/να τη βάλεις στη θέση της.*

13.1.2 Γραπτός λόγος

1. Περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία υποτακτικών συνδέσμων και συνδετών, π.χ. *πάντως, φυσικά, συνεπώς* κλπ.
2. Προτιμά ονοματικές φράσεις, όπου αφθονούν οι προσδιοριστικοί όροι, π.χ. *της προϊσταμένης αρχής, που δεν είναι πάντα ανοιχτόμυαλη,*
3. προτιμά την παθητική σύνταξη
4. επιλέγει κανονικά την προτασιακή δομή *υποκείμενο-κατηγορήμα*, π.χ. *Να βάλεις την καρέκλα τση θέση της.*

13.2 Η γραφή

13.2.1 Λόγος και γραφή. Οι αιτίες της γραφής

Θα πρέπει να ξαναθυμηθούμε αυτό που έχουμε ήδη πει: γλώσσα και γραφή, προφορικός και γραπτός λόγος δεν είναι το ίδιο πράγμα. Τα γράμματα είναι εικόνες (σημάδια πάνω στο χαρτί) του λόγου. Ο λόγος είναι ανεξάρτητος από τη γραφή. Θυμηθείτε τους «αγράμματους» ανθρώπους ή το μικρό παιδί που μιλά και επικοινωνεί χωρίς να ξέρει, ακόμη, να γράφει.

Αλλά γιατί, τότε και πώς χρειάστηκε να βρουν οι άνθρωποι έναν τρόπο να καταγράφουν τον λόγο; Το γιατί δεν είναι δύσκολο να το φανταστεί κανείς. «Τα λόγια πετούν», έλεγαν οι αρχαίοι Έλληνες. «Τα γράμματα μένουν», έλεγαν οι Ρωμαίοι. Η ανακάλυψη της γραφής δεν μπορεί παρά να ξεκίνησε από την ανάγκη να αποκτήσει ο λόγος (και ό,τι μεταφέρουμε ως πληροφορία, ως μήνυμα με τον λόγο) μια μονιμότητα. Με τη γραφή τα λόγια δεν «πετούν» και δεν χάνονται μόλις τα εκφωνήσει ο ομιλητής, δηλαδή μόλις τα πει, ή μόλις φύγουν από τη μνήμη του ακροατή. Αυτή τη μονιμότητα που δίνει στον λόγο η γραφή, την εκφράζουν

⁵ Θέμα=το αντικείμενο του ενδιαφέροντος και το σημείο εκκίνησης μιας πρότασης, σχόλιο=το συστατικό της πρότασης που αναφέρει κάτι για το θέμα.

χαρακτηριστικά οι εκφράσεις που χρησιμοποιούμε για τη μοίρα. Η μοίρα του καθενός μας είναι το «γραφτό» μας, «ό,τι γράφει δεν ξεγράφει». Η «μοίρα» μας δεν είναι λόγια που «πετούν» και χάνονται αλλά «γράμματα» που μένουν και δεν αλλάζουν.

13.2.2 Παραμύθια για τη γραφή

Ακούστε τώρα έναν πολύ παλιό μύθο (τον παλιότερο) για την εφεύρεση της γραφής. Τον μύθο αυτό τον βρίσκουμε γραμμένο σε ένα μεγάλο ποίημα των Σουμερίων, ενός λαού της Μεσοποταμίας (σημερινού Ιράκ), με τίτλο «Ο Ενμερκάρ και ο άρχοντας της Αράττας». Το ποίημα αυτό πρέπει να γράφτηκε 2.700 χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού! Διηγείται πώς ο Ενμερκάρ, άρχοντας της πόλης Ουρούκ-Κουλάμπα, έστειλε έναν απεσταλμένο του στον άρχοντα της Αράττας για να ζητήσει ξυλεία, χρυσάφι, ασήμι και πολύτιμους λίθους, γιατί ήθελε να ξαναχτίσει και να στολίζει τον ναό της θεάς Ινάνα. Ο απεσταλμένος πήγαινε κι ερχόταν ανάμεσα στις δύο πόλεις και στους δύο άρχοντες μεταφέροντας τα μηνύματα του Ενμερκάρ στον άρχοντα της Αράττας και πάλι πίσω μεταφέροντας τις απαντήσεις του άρχοντα της Αράττας στον Ενμερκάρ. Κάποια στιγμή ο ταλαίπωρος απεσταλμένος «παρέδωσε τα όπλα»: οι οδηγίες που του έδινε ο Ενμερκάρ ήταν τόσο περίπλοκες, που δεν μπορούσε πια να τις απομνημονεύσει. Τότε, λέει το ποίημα, ο Ενμερκάρ, για να λύσει το πρόβλημα, επινόησε τη γραφή: έγραψε το μήνυμα πάνω σε μια πινακίδα από πηλό.

Σε ένα άλλο σουμεριακό ποίημα η γραφή περιγράφεται ως ένα από τα βασικά μυστικά του πολιτισμού που κρατούσε ζηλότυπα για τον εαυτό του ο Έγκι, ο θεός της σοφίας. Η θεά Ινάνα, προστάτισσα της πόλης Ουρούκ, ήθελε αυτά τα μυστικά για την αγαπημένη της πόλη και γι' αυτό αποφάσισε να βρει τρόπο να του τα πάρει. Και το κατάφερε μεθώντας τον Έγκι:

"Κι αφού οι καρδιές τους γέμισαν χαρά με το ποτό, ο Έγκι βροντοφωνάζει: «Ω όνομα της δύναμής μου, ω όνομα της δύναμής μου, στη λαμπερή Ινάνα, τη θυγατέρα μου, θα χαρίσω τις τέχνες του ξύλου, του μετάλλου, του δέρματος, της γραφής, της καλαθοπλεκτικής, του χτισίματος.». Και η αγνή Ινάνα τις πήρε. Και αφού πήρε τα δώρα, η Ινάνα ξεκίνησε για να τα πάρει στην Ουρούκ".

Και τα κατάφερε, παρόλο που ο ξεμέθυστος πια και μετανιωμένος Έγκι έκανε ό,τι μπορούσε (έστειλε θύελλες, θαλάσσια τέρατα) για να τα πάρει πίσω.

Θεϊκό λοιπόν κτήμα και δώρο η γραφή, μαζί με τα άλλα αγαθά του πολιτισμού: ξυλουργική, μεταλλοτεχνία, οικοδομική, επεξεργασία του δέρματος, καλαθοπλεκτική. Θεϊκό κτήμα και δώρο η γραφή και για τον ιουδαϊσμό και τον χριστιανισμό: στην Παλαιά Διαθήκη η θέληση του Θεού δίνεται στον Μωϋσή στο όρος Σινά σε πινακίδες «γραμμένες από το χέρι του Θεού».

13.2.3 Τα παραμύθια και οι αλήθειες τους για τη γραφή

Αυτά τα αρχαία αυτά παραμύθια κλείνουν μέσα τους κάποιες μεγάλες αλήθειες γι' αυτό που ψάχνουμε στο κεφάλαιο αυτό: τα μυστικά της γραφής, δηλαδή γιατί, πότε και πώς επινοήθηκε η γραφή. Η θεϊκή καταγωγή της γραφής είναι ένας τρόπος – μυθικός – για να εκφραστεί η τεράστια σημασία που είχε για τους ανθρώπους η ανακάλυψή της. Η ανακάλυψη αυτή, μαζί με άλλες ανακαλύψεις που περιγράφονται στους μύθους που είδαμε, έκανε τη ζωή τους πιο εύκολη, πιο πολιτισμένη. Και αυτό, για τους αρχαίους ανθρώπους, δεν μπορούσε παρά να είναι «δώρο θεού».

Ο πρώτος μύθος που παρουσιάσαμε δίνει μια απάντηση στο ερώτημα «γιατί εφευρέθηκε η γραφή» που είναι πολύ κοντά στην απάντηση που μπορεί να δώσει η κοινή λογική του καθενός μας. Και αυτή την απάντηση της κοινής λογικής ήδη την αναφέραμε: η γραφή γεννήθηκε από την ανάγκη τα «φτερωτά λόγια» να αποκτήσουν μια μονιμότητα, πέρα από τη στιγμή που λέγονται και πέρα από τους περιορισμούς

της ανθρώπινης μνήμης. Αυτό λέει με τον τρόπο του ο Ενμερκάρ: μπροστά στην αδυναμία του απεσταλμένου του να απομνημονεύσει και να μεταφέρει ένα περίπλοκο μήνυμα που είχε να κάνει με εμπορικές συναλλαγές, ο άρχοντας Ενμερκάρ επινοεί τη γραφή, που λύνει το πρόβλημα του απεσταλμένου του.

Όμως, τόσο το παραμύθι του Ενμερκάρ όσο και το παραμύθι του Έγκι προσθέτουν κάποιες σημαντικές λεπτομέρειες όχι μόνο για το γιατί αλλά και για το πότε και το πώς ανακαλύφθηκε η γραφή. Η ανάγκη για τη γραφή γεννιέται, όταν το μήνυμα που πρέπει να μεταφερθεί γίνεται ιδιαίτερα σύνθετο και γι' αυτό δεν είναι δυνατό να απομνημονευθεί. Και αυτό συμβαίνει μέσα σε σύνθετες κοινωνικές συνθήκες, όπως τις περιγράφει το παραμύθι: πόλεις, άρχοντες και υπήκοοι, εμπορικές συναλλαγές, ναοί. Και μέσα σε αυτές τις κοινωνικές συνθήκες υπάρχουν και λειτουργούν και άλλες τέχνες, όπως τις περιγράφει το παραμύθι του Έγκι και τις υπονοεί το παραμύθι του Ενμερκάρ: ξυλουργική, μεταλλοτεχνία, οικοδομική, επεξεργασία του δέρματος, καλαθοπλεκτική. Ένας κόσμος, λοιπόν, πόλεων με άρχοντες, ιερείς, τεχνίτες, εμπόριο και εμπορικές επαφές. Ένας κόσμος δηλαδή με κοινωνική ιεραρχία, όπου ένα σημαντικό μέρος των αγαθών που παράγονται πηγαίνει στα θησαυροφυλάκια των αρχόντων και των ναών. Και γίνονται αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών με στόχο να αυξηθεί ακόμη περισσότερο η δύναμη του άρχοντα, να δημιουργηθούν στρατοί, παλάτια, ναοί κλπ. Μέσα σε αυτές τις σύνθετες κοινωνικές συνθήκες (και όχι πριν) δημιουργείται η ανάγκη για τη γραφή. Η μνήμη του ταλαίπωρου απεσταλμένου δεν επαρκεί πια για να απομνημονεύσει τις οδηγίες του άρχοντα που αφορούν εμπορικές συναλλαγές, με τον ίδιο τρόπο που η μνήμη του θησαυροφύλακα του παλατιού ή του ναού δεν φτάνει για να θυμάται τον πλούτο που βρίσκεται αποθηκευμένος εκεί. Χρειάζεται πια ένα νέο εργαλείο που θα λύσει το πρόβλημα, και αυτό είναι η γραφή. Αυτό είναι το «σενάριο» που διηγούνται, με τον δικό τους τρόπο, οι μύθοι για τις αρχές της γραφής. Και αυτό το «σενάριο» επιβεβαιώνεται από την αρχαιολογική και την ιστορική έρευνα.

13.2.4. Οι αλήθειες της αρχαιολογικής και της ιστορικής έρευνας

13.2.4.1 Ο τόπος που γεννήθηκε η γραφή

Η γραφή πρωτοεμφανίζεται γύρω στο 3500 με 3000 π.Χ. στη Μεσοποταμία (το σημερινό Ιράκ), στην περιοχή ακριβώς όπου διαδραματίζονται οι μύθοι που συζητήσαμε λίγο πριν. Στη Μεσοποταμία λοιπόν δημιουργείται για πρώτη φορά ένα σύστημα από σημεία, που επιχειρεί να καταγράψει τον λόγο, να δώσει στα «φτερωτά λόγια» μονιμότητα, διάρκεια πέρα από τη στιγμή που λέγεται κάτι.

Προς το τέλος της 4ης χιλιετίας (γύρω στο 3200) π.Χ. θα εμφανιστεί η γραφή στην Αίγυπτο (ιερογλυφική γραφή). Η ανάγκη που τη γέννησε ήταν, και εδώ, κοινωνική: η ενοποίηση της Αιγύπτου κάτω από έναν φαραώ (βασιλιά) και οι ανάγκες της διοίκησης. Επιπλέον, υπήρχαν και ειδικότερες ανάγκες που γεννιούνταν από μια ιδιαιτερότητα της Αιγύπτου – τις πλημμύρες του Νείλου. Οι ετήσιες αυτές πλημμύρες υποχρέωναν τους Αιγύπτιους να ξαναπροσδιορίζουν κάθε χρονιά τα όρια και τις εκτάσεις των χωραφιών που χάνονταν κάτω από το νερό. Η γραφή ήταν ένα απαραίτητο εργαλείο για μια τέτοια περίπλοκη δραστηριότητα. Κατά την αιγυπτιακή μυθολογία εφευρέτης της γραφής ήταν ο Θωθ, ο θεός της σοφίας.

Στην Κίνα η γραφή θα εμφανιστεί γύρω στα 1500 π.Χ. Οι πρώτες επιγραφές είναι γραμμένες πάνω σε κόκαλο ή σε κέλυφος χελώνας και περιέχουν ερωτήματα προς τους θεούς που αφορούν τον αυτοκράτορα και την καλή διοίκηση του κράτους. Κατά την κινέζικη μυθολογία εφευρέτης της γραφής ήταν ο ήρωας Τσανγκ-Κι. Αυτός ο ήρωας παριστάνεται με τέσσερα μάτια. Με αυτό τον μυθικό τρόπο καταγράφεται η διεύρυνση της πληροφορίας, που επιτεύχθηκε μέσα από το νέο εργαλείο, τη γραφή.

Η εμφάνιση της γραφής στην Αμερική χρονολογείται γύρω στα 1500 π.Χ. και συνδέεται με τους Ολμέκους. Τα πρώτα κείμενα που βρίσκουμε είναι ημερολόγια που ορίζουν τις γεωργικές εργασίες, τις γιορτές και τις άλλες διοικητικές δραστηριότητες. Αλλά γιατί η γραφή πρωτοεμφανίζεται στη Μεσοποταμία; Επειδή εκεί αναπτύσσονται για πρώτη φορά οι πόλεις και ο πολιτισμός, δηλαδή μόνιμες, πολυάνθρωπες εγκαταστάσεις με τη μορφή κράτους, που χαρακτηρίζονται κοινωνικά από ιεραρχία, συγκέντρωση πλούτου, εμπορικές διασυνδέσεις, και γι' αυτό χρειάζεται ένα εργαλείο καταγραφής της πληροφορίας. Έτσι γεννιέται η γραφή. Υπάρχει όμως ακόμη ένα ερώτημα: γιατί η περιοχή όπου αναπτύσσονται για πρώτη φορά οι πόλεις και ο πολιτισμός είναι η Μεσοποταμία; Επειδή στην περιοχή αυτή της Ανατολής αναπτύχθηκε ο γεωργικός τρόπος παραγωγής.

13.2.4.2 Τί μαθαίνουμε από τα εργαλεία

Όπως ξέρετε, η ιστορία του ανθρώπινου είδους χωρίζεται σε τρεις μεγάλες περιόδους: την παλαιολιθική, τη νεολιθική και την εποχή των μετάλλων. Η παλαιολιθική εποχή αρχίζει 2.000.000 περίπου χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού και τελειώνει γύρω στο 10.000 π.Χ. Η αρχή της ορίζεται από την ανακάλυψη (στην Αφρική) των πρώτων εργαλείων. Πρόκειται για χονδροειδή, λίθινα εργαλεία. Η ύπαρξή τους βεβαιώνει ότι το ον που τα χρησιμοποιούσε δεν είναι (πια) ζώο. Τα ζώα δεν κατασκευάζουν εργαλεία. Η ύπαρξη των εργαλείων βεβαιώνει ότι το ον που τα χρησιμοποιεί έχει νοητικές ικανότητες που το διαχωρίζουν από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο: το ζώο έχει γίνει άνθρωπος. Μπορεί να προνοεί – να σκέφτεται από πριν, να προγραμματίζει. Αυτές τις μοναδικές νοητικές ικανότητες «προδίδει» η ύπαρξη εργαλείων: κατασκευάζονται σε ώρα σχόλης, «από πριν», και ο κατασκευαστής τους έχει στον νου του (προνοεί) τον σκοπό που θα υπηρετήσουν (κυνήγι, γδάρσιμο ζώων κλπ.). Αυτή η πρόνοια καθορίζει και το σχήμα τους.

Ο παλαιολιθικός άνθρωπος ζει σε μικρές ομάδες, κατοικεί σε φυσικά καταφύγια (σπηλιές) και ζει μέρα με τη μέρα: μαζεύει τροφή από τη φύση που τον περιβάλλει (είναι τροφοσυλλέκτης) και κυνηγά ή ψαρεύει (είναι κυνηγός). Η ζωή του καθορίζεται από το εάν υπάρχει γύρω του διαθέσιμη τροφή. Γι' αυτό μετακινείται για να εξασφαλίσει την τροφή του. Δεν έχει καμιά δυνατότητα να αποθηκεύσει ή να συσσωρεύσει αγαθά. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες μπορεί κανείς εύκολα να φανταστεί ότι δεν γεννιέται η ανάγκη της γραφής.

14 Πότε γεννήθηκε η γλώσσα;

Εδώ όμως χρειάζεται να ανοίξουμε μια παρένθεση. Μπορεί κανείς να θέσει, δικαιολογημένα, το ερώτημα: μα πώς ξέρουμε ότι αυτοί οι απώτατοι πρόγονοί μας διέθεταν λόγο; Δεν το ξέρουμε, βέβαια, άμεσα αλλά μπορούμε να το υποθέσουμε κάνοντας τον εξής απλό συλλογισμό. Λέγαμε ότι η παρουσία των πρώτων εργαλείων δηλώνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ον που έχει τη μοναδική ικανότητα να προνοεί, να σκέφτεται από πριν και να προγραμματίζει. Ένα τέτοιο ον (ο άνθρωπος) δεν μπορεί παρά να διαθέτει, και σε αυτή την παμπάλαια εποχή, κάποιο είδος λόγου. Και αυτό γιατί, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, οι λέξεις που συγκροτούν τη γλώσσα, διαφέρουν από το γάβγισμα του σκύλου ή την κραυγή που βγάζουμε όταν πονάμε, στο ότι δεν είναι αντιδράσεις σε άμεσα ερεθίσματα αλλά περιγραφές, και μάλιστα γενικές περιγραφές του κόσμου.

Αυτό, άλλωστε, το βεβαιώνει και το πρώτο λεξικό ή η πρώτη εγκυκλοπαίδεια που θα ανοίξουμε. Ο ορισμός της σημασίας μιας λέξης είναι πάντα, όπως λέμε, μια γενική περιγραφή. Η λέξη *κότα* λ.χ. ορίζεται ως «είδος κατοικίδιου πτηνού κλπ., κλπ.». Η γλώσσα, λοιπόν, βασίζεται στη μοναδική ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται τον

κόσμο, και να τον περιγράφει, και όχι απλά να αντιδρά (όπως συμβαίνει με τα ζώα) στα ερεθίσματα που δέχεται από αυτόν. Η ύπαρξη εργαλείων σε αυτή την απώτατη χρονική περίοδο βεβαιώνει ότι το ον που τα κατασκευάζει μπορεί, πλέον, να σκέφτεται τον κόσμο: έχει «μέσα» στο κεφάλι του (και όχι «μπροστά» του, ως άμεσο ερέθισμα) τις συνθήκες μέσα στις οποίες θα χρειαστεί να χρησιμοποιήσει το εργαλείο που φτιάχνει. Έχει επίσης «μέσα» στο κεφάλι του τη μορφή του εργαλείου που θέλει να φτιάξει – και η μορφή αυτή, βέβαια, είναι καθορισμένη από τις συνθήκες μέσα στις οποίες θα το χρησιμοποιήσει.

Ο παλαιολιθικός, λοιπόν, άνθρωπος του 2.000.000 π.Χ. έχει αρχίσει να σκέφτεται τον κόσμο με τον ίδιο τρόπο που λειτουργεί η γλώσσα και τα νοήματά της: γενικά και όχι καθηλωμένα στο συγκεκριμένο ερέθισμα, στην άμεση εμπειρία. Γι' αυτό έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι, από τη στιγμή που εμφανίζονται τα πρώτα εργαλεία, υπάρχει και η γλώσσα. Εργαλεία και γλώσσα βασίζονται στις ίδιες νοητικές ικανότητες.

13.2.4.3 Πρόγονος της γραφής ίσως είναι η αρίθμηση

Μπορούμε τώρα να ξαναγυρίσουμε στο ζήτημα που συζητούσαμε. Στην παλαιολιθική εποχή δεν υπάρχουν οι συνθήκες που θα γεννούσαν την ανάγκη της γραφής, της απεικόνισης της γλώσσας. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι της εποχής αυτής δεν έχουν τρόπο να αποτυπώσουν τις εμπειρίες τους από τον κόσμο που τους περιβάλλει. Οι ζωγραφιές που βρίσκουμε σε σπηλιές ή σε βράχους είναι μια τέτοια αποτύπωση. Αλλά δεν είναι γραφή, γιατί οι ζωγραφιές αυτές (και αυτό ισχύει και σήμερα) είναι ανεξάρτητες από τη γλώσσα.

Από την παλαιολιθική εποχή (και πιο κοντά προς το τέλος της: 30.000–10.000 π.Χ.) προέρχονται κάποια ευρήματα που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση της πορείας που οδηγεί προς τη γραφή. Πρόκειται για κομμάτια από κόκαλο πάνω στα οποία είναι χαραγμένες γραμμές στη σειρά. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι γραμμές αυτές φτάνουν τις 170. Οι ειδικοί (ή τουλάχιστον κάποιοι από αυτούς) υποθέτουν ότι πρόκειται πιθανότατα για μια πρωτόγονη μορφή αρίθμησης: κάθε χαραγμένη γραμμή καταγράφει ένα αντικείμενο που ενδιαφέρει αυτόν που χάραξε τη γραμμή. Αν αυτή είναι η σωστή ερμηνεία των αντικειμένων αυτών, τότε βρίσκουμε μπροστά στον πρόγονο της γραφής. Τα σημάδια αυτά δεν είναι γραφή, γιατί δεν καταγράφουν τη γλώσσα και τους ήχους της, αλλά γεννιούνται από την ίδια, βασικά, ανάγκη που θα γεννήσει πολύ αργότερα τη γραφή: την ανάγκη να αποκτήσει η πληροφορία μια μονιμότητα, που θα τη διατηρήσει πέρα από τον χρόνο κατά τον οποίο πρωτοεμφανίστηκε και έτσι θα αποσυνδεθεί από το συγκεκριμένο άτομο που τη λέει.

Δεν αποκλείεται οι παλαιολιθικοί άνθρωποι να διέθεταν και άλλους τρόπους για να αριθμούν και να διατηρούν με αυτό τον τρόπο την πληροφορία που τους ενδιέφερε. Τη δουλειά που κάνουν τα χαράγματα πάνω στα κόκαλα (και έφτασαν ως εμάς) μπορεί να την έκαναν πετραδάκια, σπόροι, ξυλαράκια. Ακόμη και σήμερα, απομονωμένες κοινότητες ανθρώπων που δεν διαθέτουν γραφή χρησιμοποιούν τέτοια φυσικά υλικά για τις ανάγκες της αρίθμησης. Η πανάρχαια, λοιπόν, ανάγκη της αρίθμησης θα πρέπει να ήταν ένα από τα πρώτα κίνητρα για τη δημιουργία ενός συστήματος σημαδιών προκειμένου να διατηρηθεί η πληροφορία.

13.2.4.4 Η μόνιμη εγκατάσταση και ο γεωργικός τρόπος παραγωγής είναι οι βασικές συνθήκες

Την παλαιολιθική εποχή τη διαδέχεται (με τη μεσολάβηση μιας σύντομης σχετικά περιόδου, που ονομάζεται μεσολιθική) η νεολιθική εποχή. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι εξακολουθούν να είναι λίθινα, αλλά έχει γίνει μια

τεράστια αλλαγή στην ανθρώπινη εργασία. Οι παλαιολιθικοί τροφοσυλλέκτες και κυνηγοί που μετακινούνται αναζητώντας την τροφή γίνονται γεωργοί, που κατοικούν σε μόνιμες εγκαταστάσεις και καλλιεργούν τη γη. Η μεγάλη αυτή αλλαγή συντελείται γύρω στο 9000–8000 π.Χ. στην Εγγύς Ανατολή, στην περιοχή ακριβώς από όπου προέρχονται οι μύθοι που αναφέραμε. Αλλά γιατί εκεί; Επειδή εκεί ευδοκίμουςαν, για λόγους κλιματολογικούς, σε άγρια κατάσταση τα φυτά που έδωσαν αυτά που ονομάζουμε δημητριακά: το σιτάρι και το κριθάρι. Η «εξημέρωση» αυτών των φυτών, και μαζί η εξημέρωση των ζώων που ονομάζουμε κατοικίδια, θα γεννήσει τη γεωργία. Από την Εγγύς Ανατολή ο γεωργικός τρόπος παραγωγής θα εξαπλωθεί σε ανατολή και δύση. Τί σήμαινε για τους ανθρώπους η τεράστια αυτή αλλαγή; Σήμαινε ότι το αδυσώπητο μεροδούλι μεροφάι του κυνηγού-τροφοσυλλέκτη της παλαιολιθικής εποχής γίνεται πολύ λιγότερο αδυσώπητο. Η καλή σοδεία σήμαινε πιο σίγουρη διατροφή και επιβίωση, σήμαινε ακόμη τη δυνατότητα δημιουργίας αποθεμάτων, δηλαδή αγαθών που περίσσευαν και μπορούσαν να αποθηκευτούν.

Η ύπαρξη αποθεμάτων (δηλαδή αγαθών που ξεπερνούν τις άμεσες ανάγκες των καταναλωτών) δημιούργησε, βέβαια, την κοινωνική ιεραρχία. Οι άρχοντες είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης πλεονάζοντος πλούτου, πλούτου που περισσεύει. Άρχοντες είναι αυτοί που οικειοποιούνται (κάνουν δικό τους) το πλεόνασμα που οφείλεται στη νέα οικονομική οργάνωση – στον γεωργικό τρόπο παραγωγής. Η κοινωνική ιεραρχία (άρχοντες, ιερείς, υπήκοοι, ελεύθεροι ή δούλοι) είναι η νέα σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα που γεννιέται σιγά σιγά με την εγκατάσταση και τη βελτίωση (για την οποία σημαντικό ρόλο θα παίζει αργότερα η ανακάλυψη και η χρήση των μετάλλων) του γεωργικού τρόπου παραγωγής. Η δημιουργία μόνιμων εγκαταστάσεων, που θα γίνουν αργότερα πόλεις, γεννά τις τέχνες τις οποίες αναφέρουν οι μύθοι που είδαμε: οικοδομική, μια και οι άνθρωποι δεν κατοικούν πια σε φυσικά καταφύγια αλλά χτίζουν καλύβες και σπίτια κοντά στα χωράφια τους· καλαθοπλεκτική· αγγειοπλαστική, που εξασφαλίζει την ασφαλή αποθήκευση των γεωργικών προϊόντων αλλά και άλλες καθημερινές χρηστικές ανάγκες των γεωργικών κοινοτήτων. Αργότερα θα προστεθεί και η μεταλλοτεχνία.

Μπορεί εύκολα να υποθέσει κανείς ότι μέσα σε αυτή την πολύ πιο σύνθετη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα του γεωργικού τρόπου παραγωγής που εγκαινιάζει τη νεολιθική εποχή, η ανάγκη καταγραφής και διατήρησης της πληροφορίας θα ήταν πολύ εντονότερη απ' ό,τι στην παλαιολιθική εποχή. Τότε, όπως είδαμε, εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα διατήρησης της πληροφορίας μέσω της αρίθμησης. Στα νεολιθικά χρόνια η ανάγκη της αρίθμησης προϊόντων, που τώρα είναι περισσότερα και συχνά πλεονάζουν και αποθηκεύονται, είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη. Οι νεολιθικές θέσεις (τα νεολιθικά χωριά) της Ανατολής μάς δίνουν ήδη από το 8000 π.Χ. πληροφορίες γι' αυτό. Στις ανασκαφές βρέθηκαν μεγάλοι αριθμοί από μικρά πήλινα αντικείμενα διαφόρων σχημάτων: κωνικά, ωσειδή (σαν αβγά), σφαιρικά, κυλινδρικά, δισκοειδή. Αυτά αυξάνονται με τον χρόνο και, κάποτε, τα βρίσκουμε μαζεμένα μέσα σε ένα είδος πήλινου «φακέλου». Στην εξωτερική επιφάνεια αυτού του πήλινου «φακέλου» βρίσκονται συχνά «πατημένα» πάνω στον πηλό (αυτό γινόταν πριν στεγνώσει ή πριν ψηθεί ο πηλός) τα σχήματα αυτών των πήλινων αντικειμένων. Οι ειδικοί πιστεύουν ότι αυτά τα πήλινα μικροαντικείμενα αποτελούσαν ένα σύστημα αρίθμησης ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων, λ.χ. λαδιού ή σιταριού. Έτσι, ένα ωσειδές πήλινο αντικείμενο σήμαινε ένα «κανάτι» λαδιού, ένα κωνικό αντικείμενο σήμαινε μικρή ποσότητα σιταριού, ένα σφαιρικό αντικείμενο σήμαινε μεγάλη ποσότητα σιταριού. Οι πήλινοι «φάκελοι» που περιείχαν αυτά τα αντικείμενα ήταν ένα σύστημα αρχαιοθέτησης της πληροφορίας. Η μορφή των αντικειμένων που περιείχε ο «φάκελος» πιεζόταν ή πατιόταν, όπως είπαμε, πάνω στον μαλακό πηλό. Αν πατιόταν

λ.χ. επτά φορές το ωοειδές σχήμα, αυτό σήμαινε ότι ο «φάκελος» περιέχει επτά ωοειδή αντικείμενα, που δήλωναν μια ποσότητα λαδιού, π.χ. επτά «κανάτια» λαδιού. Οι πήλινες πινακίδες που θα εμφανιστούν πολύ αργότερα, και τις οποίες περιγράφει ο μύθος του Ενμερκάρ, είναι μια εξέλιξη αυτών των «φακέλων» με τα «πατημένα» σχέδια των πήλινων σφαιριδίων, κώνων, κυλίνδρων, δίσκων. Και πολλά από αυτά τα «πατημένα» σχέδια θα γίνουν σημεία της πρώτης γραφής (της σφηνοειδούς) που θα εμφανιστεί στη Μεσοποταμία στο διάστημα μεταξύ 4000 και 3000 π.Χ.

Πολύ περισσότερο από τα παλαιολιθικά δείγματα, το νεολιθικό αυτό σύστημα καταγραφής δείχνει ότι πρόδρομος της γραφής ήταν η αρίθμηση. Στη νεολιθική εποχή, με την εγκατάσταση της γεωργίας αυξάνεται η ανάγκη να επινοηθεί ένα σύστημα για να καταγραφούν αριθμητικά διάφορα προϊόντα και αγαθά. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι σε τέσσερις τουλάχιστον αρχαιολογικές θέσεις της Συρίας τα πήλινα αυτά αντικείμενα εμφανίζονται γύρω στο 8000–7000 π.Χ. μαζί με τα πρώτα δείγματα της γεωργικής δραστηριότητας: λεπίδες δρεπανιών, χώρους αποθήκευσης σιτηρών. Η γεωργική δραστηριότητα ήταν εκείνη που δημιούργησε την ανάγκη ενός λογιστικού συστήματος. Και αυτό το λογιστικό σύστημα είναι ο πρόγονος της γραφής.

13.2.4.5 Τα πρώτα συστήματα γραφής

13.2.4.5.1 Εικονογραφικά, ιδεογραφικά, σημασιογραφικά συστήματα

Παρακολουθήσαμε ως τώρα τα πρώτα δειλά βήματα για τη δημιουργία ενός συστήματος καταγραφής της πληροφορίας. Το κύριο κίνητρο, που ενισχύεται καθώς η ζωή των ανθρώπων γίνεται πιο σύνθετη, ήταν, όπως είδαμε, η αρίθμηση. Αλλά αυτά τα συστήματα αρίθμησης δεν αποτελούν ακόμη πλήρη γραφή, γιατί δεν καταγράφουν τον γλωσσικό ήχο αλλά καταγράφουν αντικείμενα, ιδέες, έννοιες, σημασίες. Γι' αυτό τα ονομάζουμε εικονογραφικά, ιδεογραφικά, σημασιογραφικά. Στα συστήματα αυτά δεν ισχύει αυτό που όλοι μας αναγνωρίζουμε ως γραφή: η σταθερή και υποχρεωτική αντιστοίχιση των σημαδιών της γραφής με γλωσσικές μονάδες (λ.χ. συλλαβές, φθόγγους).

Τα εικονογραφικά/ιδεογραφικά ή σημασιογραφικά αυτά συστήματα μοιάζουν με τα σήματα της τροχαίας σήμερα ή τους αριθμούς. Και τα δύο αυτά συστήματα είναι εικονογραφικά/ιδεογραφικά/σημασιογραφικά. Όλοι καταλαβαίνουν τί σημαίνουν, άσχετα και ανεξάρτητα από τη μητρική τους γλώσσα. Έτσι, ένας Άγγλος ή ένας Γάλλος μπορεί να καταλάβει τί σημαίνει ένας αριθμός ή ένα σήμα της τροχαίας, χωρίς να εμποδίζεται από τη διαφορά της μητρικής του γλώσσας.

Οι Κινέζοι χρησιμοποιούν και σήμερα ένα σημασιογραφικό/ιδεογραφικό σύστημα. Τα σημεία της γραφής τους αποδίδουν σημασίες και όχι γλωσσικούς ήχους. Στην Κίνα μιλιούνται διαφορετικές γλώσσες. Αλλά όλοι μπορούν, παρά τις διαφορές, να διαβάσουν την ίδια εφημερίδα, γιατί τα σημεία εκφράζουν σημασίες και όχι γλωσσικούς ήχους. Έτσι, αν κάποιος στη Σαγκάη διαβάσει φωναχτά μια εφημερίδα και έχει δίπλα του κάποιον από το Πεκίνο, ο διπλανός του δεν θα καταλάβει τίποτε από τη φωναχτή ανάγνωση, ενώ μπορεί να καταλάβει πλήρως τί λέει η εφημερίδα αν τη διαβάσει ο ίδιος. Πολύ συχνά συμβαίνει, όταν συναντιούνται άνθρωποι από διαφορετικά μέρη της Κίνας όπου μιλιούνται διαφορετικές γλώσσες, να συνεννοούνται σημειώνοντας στο χαρτί ή «ζωγραφίζοντας» στον αέρα χαρακτήρες της κινέζικης γραφής.

Όπως βλέπουμε, ένα σημασιογραφικό σύστημα όπως το κινέζικο έχει το προτέρημα ότι λύνει το πρόβλημα της πολυγλωσσίας: οι άνθρωποι, παρά τις διαφορετικές μητρικές τους γλώσσες, μπορούν να συνεννοούνται μέσω της γραφής, όπως συμβαίνει με τους αριθμούς ή τα σήματα της τροχαίας. Αλλά οι αριθμοί και τα

σήματα της τροχαίας αφορούν έναν ειδικό, περιορισμένο χώρο πληροφορίας. Όταν το σημασιογραφικό/ιδεογραφικό σύστημα καλείται, όπως στα κινέζικα, να «καλύψει» όλο το εύρος των σημασιών που χρειάζονται για την επικοινωνία και χρησιμοποιούνται σε αυτή, τότε προκύπτει ένα μεγάλο μειονέκτημα: χρειάζεται ένας τεράστιος αριθμός σημείων για να καλυφθεί όλο αυτό το εύρος. Υπολογίζεται ότι ένας Κινέζος, για να θεωρείται «εγγράμματος», πρέπει να ξέρει 3.000 τουλάχιστον ιδεογραφικούς/σημασιογραφικούς χαρακτήρες από ένα σύνολο 49.905.

Μπορείτε να καταλάβετε, ακόμη, πόσο μεγάλο πρόβλημα είναι αυτό για το μικρό κινεζάκι που πάει στο σχολείο. Δεν θα μπορέσει, βέβαια, στο σχολείο να μάθει όλους αυτούς τους χαρακτήρες. Θα το κάνει συνεχίζοντας σε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του. Γι' αυτό και στην κινεζική εκπαίδευση η πρώτη επαφή του μικρού παιδιού με τη γραφή δεν γίνεται με βάση το σημασιογραφικό/ιδεογραφικό σύστημα αλλά με βάση το λατινικό αλφάβητο. Μπορείτε να συγκρίνετε τους 3.000 χαρακτήρες που έχει να μάθει το κινεζάκι, με τα 24 γράμματα του αλφαβήτου, που πρέπει να μάθει το ελληνόπουλο στις πρώτες τάξεις του δημοτικού.

13.2.4.5.2 Συλλαβικά συστήματα γραφής

Με βάση αυτό το σύγχρονο παράδειγμα μπορούμε να καταλάβουμε γιατί στην αρχαιότητα (στη Μεσοποταμία, στην Αίγυπτο) η γνώση των σημασιογραφικών/ιδεογραφικών συστημάτων ήταν προνόμιο μιας κλειστής ομάδας «ειδικών» (ιερέων, γραφέων). Μπορούμε επίσης να καταλάβουμε, πάλι μέσα από το σύγχρονο παράδειγμα, γιατί ήδη γύρω στο 4000–3000 π.Χ. γεννιέται στις πόλεις της Μεσοποταμίας η ανάγκη για ένα οικονομικότερο σύστημα γραφής, για ένα σύστημα δηλαδή όπου τα σημεία της γραφής θα είναι φωνογραφικά, θα αποδίδουν δηλαδή γλωσσικούς ήχους και όχι αντικείμενα ή σημασίες. Η ανάγκη για ένα τέτοιο σύστημα γεννιέται και πάλι από τις κοινωνικές συνθήκες. Από τη στιγμή που ο γεωργικός τρόπος παραγωγής οδήγησε σιγά σιγά σε μεγαλύτερη αφθονία αγαθών, δημιούργησε πολυάνθρωπες πόλεις (στη Μεσοποταμία και αργότερα στην Αίγυπτο), κοινωνική ιεραρχία, διοικητικούς μηχανισμούς, τη δυνατότητα μετακινήσεων και επαφών (με την εφεύρεση του τροχού), ένα σημασιογραφικό σύστημα που είχε την αρχή του στις ανάγκες της αρίθμησης καλούνταν τώρα να εκφράσει ένα τεράστιο φάσμα εννοιών: διοίκηση, νόμους, θρησκεία, φορολογία κλπ. Αυτή ακριβώς η «πίεση» θα οδηγήσει σιγά σιγά στην ανακάλυψη των φωνογραφικών συστημάτων – συστημάτων όπου τα γραφικά σημεία αντιστοιχούν σε γλωσσικούς ήχους, όχι σε πράγματα και σημασίες. Εξάλλου, δεν είναι και ιδιαίτερα εύκολο να δηλώσουμε εικονογραφικά/ιδεογραφικά κύρια ονόματα (ονόματα τόπων, προσώπων) ή λέξεις με ασαφές νόημα, όπως λ.χ. τη λέξη *και*, τη λέξη *αλλά* και άλλες.

Στα μεσοποταμιακά σημασιογραφικά συστήματα (στη σφηνοειδή γραφή των Σουμερίων) αυτή την ανάγκη τη βλέπουμε να εκφράζεται με την επέκταση των βασικών σημασιογραφικών σημείων (αυτά ήταν μερικές εκατοντάδες), έτσι ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες που επισημάναμε. Και αυτό έγινε με διάφορους συνδυασμούς. Έτσι, το σημείο λ.χ. που σήμαινε 'νερό' συνδυάζεται με το σημείο που σήμαινε 'κεφάλι' για να κατασκευαστεί η σημασία 'ποτό/πίνω'. Στην προσπάθεια αυτή όμως γίνεται μια σημαντική «ανακάλυψη»: η ανακάλυψη των «ομώνυμων»/«ομόηχων» λέξεων, λέξεων δηλαδή που έχουν την ίδια ακουστική μορφή αλλά διαφορετική σημασία. Για να δούμε ένα τέτοιο παράδειγμα από τα ελληνικά, οι λέξεις *πάλη* και *πάλι* έχουν διαφορετική σημασία αλλά ίδιο «ήχο» (ας μη μας μπερδεύει η διαφορά στην ορθογραφία): είναι ομόηχες ή ομώνυμες. Έτσι και στα σουμεριακά η λέξη *sn*, που σήμαινε 'σώμα', ήταν ομόηχη με τη λέξη *sn*, που σήμαινε 'αντικαθιστώ'.

Οι σουμέριοι γραφείς αποφάσισαν λοιπόν να χρησιμοποιούν το ιδεόγραμμα που απέδιδε τη σημασία 'σώμα' και για την ομόηχη λέξη που σήμαινε 'αντικαθιστώ'. Επίσης, η λέξη *ti* σήμαινε 'βέλος' αλλά και 'ζωή'. Η σημασία 'βέλος' δηλωνόταν με ένα σημείο που απεικόνιζε ένα βέλος. Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να εκφράσει τη σημασία 'ζωή'. Το μεγάλο βήμα είχε γίνει: η γραφή αρχίζει πλέον να συνδυάζεται και με τη φωνητική πλευρά της γλώσσας – να μην είναι αποκλειστικά σημασιογραφική. Έτσι άνοιξε ο δρόμος για να οδηγηθούν οι άνθρωποι σε φωνογραφικά συστήματα γραφής. Και αυτό έγινε σε δύο βήματα ή στάδια.

Το πρώτο ήταν η ανακάλυψη ότι η λέξη μπορεί να χωριστεί σε συλλαβές. Έτσι, φτιάχτηκαν συλλαβικά συστήματα γραφής ή συλλαβάρια, όπου κάθε σημείο της γραφής απέδιδε μια συλλαβή. Το κέρδος ήταν τεράστιο. Ενώ στα σημασιογραφικά συστήματα χρειάζονταν εκατοντάδες ιδεογραμμάτων για να εκφράσουν την ποικιλία των σημασιών, στα συλλαβικά συστήματα δεν χρειάζονταν πάνω από εκατό.

Στον ελληνικό χώρο εμφανίστηκαν δύο συλλαβικά συστήματα: η γραμμική Β για τη μυκηναϊκή ελληνική, με κείμενα από την ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα (13ος αιώνας π.Χ.) και το κυπριακό συλλαβάριο (8ος-2ος αιώνας π.Χ.) αποκλειστικά για την κυπριακή διάλεκτο.

Μια συλλαβή έχει πάντα ένα φωνηεντικό πυρήνα, αλλά εμφανίζει ποικιλία δομών: φωνήεν (*ά-νεμος*), σύμφωνο + φωνήεν (*τη-λέφωνο*), σύμφωνο + σύμφωνο + φωνήεν (*σόφι-σμα*), σύμφωνο + σύμφωνο + σύμφωνο + φωνήεν (*στρώ-μα*), φωνήεν + σύμφωνο (*ερ-χόμαστε*), σύμφωνο + φωνήεν + σύμφωνο (*αέ-ρας*) κλπ. Σε όλα τα συλλαβάρια υπάρχουν ξεχωριστά σύμβολα για τις συλλαβές που αποτελούνται από ένα φωνήεν ή ένα σύμφωνο συν φωνήεν (ανοιχτές συλλαβές). Γι' αυτό γλώσσες με ανοιχτές συλλαβές, όπως η ιαπωνική, μπορούν να καταγραφούν επαρκώς με συλλαβικά συστήματα. Η απόδοση όμως συλλαβών που λήγουν σε σύμφωνο ή περιέχουν συμπλέγματα συμφώνων γίνεται με διαφορετική μέθοδο από συλλαβάριο σε συλλαβάριο.

Οι πιο συνηθισμένες συμβάσεις είναι η ανάλυση των δισυμφωνικών συμπλεγμάτων με την προσθήκη ενός «νεκρού» φωνήεντος και η γραφική αποσιώπηση ενός από τα σύμφωνα των τρισυμφωνικών ή και -καμιά φορά- των δισυμφωνικών συμπλεγμάτων, καθώς και των ληκτικών συμφώνων της λέξης. Στη γραμμική Β και στο κυπριακό συλλαβάριο τα δισυμφωνικά συμπλέγματα και τα ληκτικά σύμφωνα καταγράφονται διαφορετικά. Το κυπριακό συλλαβάριο δηλώνει ληκτικά σύμφωνα, σύμφωνα που ανήκουν στην ίδια συλλαβή (ταυτοσυλλαβικά) και σύμφωνα που ανήκουν σε διαφορετική συλλαβή (ετεροσυλλαβικά). Η γραμμική Β καταγράφει μερικά ταυτοσυλλαβικά σύμφωνα και αδιαφορεί για τα σύμφωνα των άλλων δύο κατηγοριών. Η λέξη *πόλις* 'πόλη', με ταυτοσυλλαβικό -πτ-, στη γραμμική Β θα καταγραφεί ως *po-to-li*, αναλύοντας το σύμπλεγμα -πτ- με «νεκρό» φωνήεν -ο-, το φωνήεν δηλαδή της συλλαβής στην οποία ανήκει το σύμπλεγμα και αγνοώντας το ληκτικό -ς, ενώ στο κυπριακό συλλαβάριο ως *po-to-li-se* με ανάλυση του συμπλέγματος, όπως και στη γραμμική Β, και δήλωση του τελικού συμφώνου με προσθήκη νεκρού φωνήεντος (που για ληκτικά σύμφωνα είναι πάντοτε το ε). Η λέξη όμως *ἄργυρος*, με ετεροσυλλαβικό -ργ- (που ανήκει δηλαδή σε διαφορετικές συλλαβές: *ἄργυρος*), στη γραμμική Β θα αποδοθεί ως *a-ku-ro*, με αποσιώπηση του ρ του συμπλέγματος -ργ- και του ληκτικού -ς, ενώ στο κυπριακό συλλαβάριο ως *a-ra-ku-ro-se*: εδώ το σύμπλεγμα -ργ- αναλύεται σε *ra-ku*: με ένα νεκρό φωνήεν, το -a-, για το ρ, δηλαδή το φωνήεν της συλλαβής στην οποία ανήκει, ενώ το γ δηλώνεται με το φωνήεν της δικής του συλλαβής, το u, και καταγράφεται και το τελικό σύμφωνο της λέξης.

Το κυπριακό συλλαβήριο

✱	∪	↑	∨	✕	⊖	≠	Ω	V	†)	()
a	ja	ka	la	ma	na	pa	ra	sa	ta	xa	wa	za
✱		✕	8	✕	∩	∩	∧	≡	∨	(∩	
e		ke	le	me	ne	pe	re	se	te	xe	we	
✕		∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩	∩)	(
i		ki	li	mi	ni	pi	ri	si	ti		wi	
∩	∩	∩	+	⊖)	∩	∩	∩	F		∩	∩
o	jo	ko	lo	mo	no	po	ro	so	to		wo	zo
∩		✕	∩	✕)	∩)	∩	F			
u		ku	lu	mu	nu	pu	ru	su	tu			

Το επόμενο βήμα, ήταν η ανακάλυψη ότι «πέρα» από τη συλλαβή υπάρχουν ακόμη μικρότερες μονάδες ήχου (φθόγγοι ή φωνήματα, όπως τα λέμε σήμερα), οι οποίες συνδυαζόμενες φτιάχνουν την τεράστια ποικιλία των λέξεων. Η ανακάλυψη αυτή ήταν, ουσιαστικά, η ανακάλυψη της φύσης της γλώσσας.

13.2.4.5.3 Αλφαβητικά συστήματα γραφής

Σε αυτή την ανακάλυψη, που έγινε γύρω στα τέλη της δευτέρας και στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ. (βορειοσημιτικές γραφές, ελληνικό αλφάβητο), βασίζεται η δημιουργία της αλφαβητικής γραφής. Τα εκατό, τουλάχιστον, σημεία που χρειαζόταν η συλλαβική γραφή αντικαθίστανται από τριάντα, το πολύ, σημεία που απεικονίζουν ελάχιστες μονάδες ήχου χωρίς νόημα, οι οποίες συνδυαζόμενες δημιουργούν την τεράστια ποικιλία των μονάδων ήχου με νόημα – των λέξεων.

Με τη δημιουργία της αλφαβητικής γραφής τελειώνει ο μακρύς δρόμος που διένυσαν οι άνθρωποι στην προσπάθειά τους να ξεπεράσουν τους περιορισμούς του «πτερωτού λόγου». Διέθεταν τώρα ένα πανίσχυρο εργαλείο στην υπηρεσία των κοινωνικών αναγκών. Σε αυτό το πανίσχυρο εργαλείο βασίστηκε η εκπαίδευση, η λογοτεχνία, η νομοθεσία και το δίκαιο, η επιστήμη της μνήμης – η ιστορία. «Άνθρωπος αγράμματος, ξύλο απελέκητο», «Φεγγαράκι μου λαμπρό, φέγγε μου να περπατώ, να πηγαίνω στο σχολειό, να μαθαίνω γράμματα, του Θεού τα πράματα.» Σε αυτές τις εκφράσεις, αλλά και σε πολλές άλλες, συνοψίζεται η δύναμη αυτού του παντοδύναμου μέσου, που γέννησε, με πολλές ωδίνες, η ανθρώπινη ιστορία.

Πριν κλείσουμε θα πρέπει να πούμε ότι και σήμερα, όπως και παλιά, υπάρχουν ανθρώπινες κοινότητες, φυλές απομονωμένες, που δεν διαθέτουν γραφή. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν έχουν τρόπους να διατηρούν και να περνούν από γενιά σε γενιά πληροφορίες που είναι σημαντικές για τη ζωή και την επιβίωση της κοινότητας. Και οι τρόποι αυτοί δεν είναι άλλοι από αυτούς που διαθέτουμε και εμείς για τον ίδιο σκοπό, μαζί με τις τεράστιες δυνατότητες που προσφέρει η γραφή: το παραμύθι, με το οποίο ξεκινάμε τη ζωή μας ως παιδιά, οι παροιμίες και τα αινίγματα, οι γιορτές και οι τελετές, το τραγούδι, ο ρυθμός, το ποίημα. Σκεφτείτε πόσο εύκολα θυμόσαστε ένα τραγούδι ή ένα ποίημα που έχει ρυθμό, ομοιοκαταληξία. Με τέτοιους τρόπους, που λειτουργούν ακόμη και στις δικές μας κοινωνίες και κυριαρχούν στην πρώιμη φάση

της ζωής μας, την παιδική (που δεν διαθέτει γραφή), συντηρούνταν και μεταδιδόταν η πληροφορία.

13.2.5 Ανακεφαλαιώνοντας

1) Το πρώτο και αρχαιότερο κίνητρο για τη δημιουργία ενός συστήματος καταγραφής, και επομένως διατήρησης, της πληροφορίας ήταν η αρίθμηση. Ενδείξεις γι' αυτό βρίσκουμε ήδη στην παλαιολιθική εποχή.

2) Το κίνητρο αυτό γίνεται ισχυρότερο και συνθετότερο με την ανακάλυψη και εγκατάσταση του γεωργικού τρόπου παραγωγής (νεολιθική εποχή). Η δημιουργία πλεονάσματος αγαθών και η συνακόλουθη συνθετότερη κοινωνική οργάνωση κάνουν επιτακτικότερη την ανάγκη ενός (ανεπτυγμένου) λογιστικού συστήματος καταγραφής της πληροφορίας.

3) Η παραπέρα οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη θα οδηγήσει στην ανάγκη ενός συστήματος καταγραφής της πληροφορίας που υπερβαίνει τις λογιστικές ανάγκες. Αυτό συμβαίνει στην περίοδο 4000–3000 π.Χ. με την ανάπτυξη πλούσιων, πολυάνθρωπων πόλεων στην Εγγύς Ανατολή. Μέσα σε αυτή τη νέα πραγματικότητα θα αναδειχθούν οι αδυναμίες ενός σημασιογραφικού συστήματος για την καταγραφή της πληροφορίας. Έτσι θα προκύψουν, βαθμιαία, συλλαβικά συστήματα γραφής (κατά πολύ οικονομικότερα και αποτελεσματικότερα), για να οδηγηθούμε, στα τέλη της δεύτερης και στις αρχές της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας, στην ανακάλυψη της αλφαβητικής γραφής.

Η αλφαβητική γραφή είναι η ολοκλήρωση της μακράς αυτής πορείας. Βασίζεται στην ανακάλυψη και αναγνώριση της φύσης της γλώσσας – ενός συστήματος που βασίζεται σε έναν μικρό αριθμό μονάδων ήχου χωρίς νόημα, οι οποίες συνδυαζόμενες δημιουργούν την τεράστια ποικιλία των μονάδων ήχου με νόημα: των λέξεων.

14 Επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης

Η ανάλυση της γλώσσας σε επιστημονικό επίπεδο προϋποθέτει ένα θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο όχι μόνο προσδιορίζεται η έννοια της γλώσσας αλλά, μεταξύ άλλων, και οι μονάδες με τις οποίες επιδιώκεται η περιγραφή της. Η σύγχρονη γλωσσολογία, όπως άλλωστε κάθε επιστημονικός κλάδος, έχει να επιδείξει στη διάρκεια του βίου της περισσότερες της μίας θεωρίες που αναπτύχθηκαν σε αντίστιξη ή διάλογο με το παρελθόν· παρόλο που μερικές από αυτές έχουν επιφέρει καθοριστικές τομές στην ιστορία της γλωσσολογίας, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή συνήθως συνυπάρχουν όχι μόνο διαφορετικές προσεγγίσεις της γλώσσας αλλά και διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας προσέγγισης. Συνάρτηση αυτών των διαφοροποιήσεων αποτελούν και ορισμένες διαφορές στην αντίληψη των μονάδων της γλωσσικής ανάλυσης.

Ορισμένες από τις βασικές μονάδες που χρησιμοποιούνται σήμερα στη γλωσσολογία, καθώς επίσης και η αντίληψη περί επιπέδων, ανάγονται στη δομική θεώρηση της γλώσσας, που θεμελιώθηκε από τον Saussure. Ακρογωνιαίο λίθο της δομικής προσέγγισης αποτελεί η αντίληψη της γλώσσας ως συστήματος: η γλώσσα δεν είναι απλώς ένα σύνολο, ή έστω άθροισμα, αλλά ένα σύστημα σημείων. Αυτό σημαίνει ότι τα γλωσσικά στοιχεία (φωνήματα, μορφήματα, λέξεις κλπ.) δεν ορίζονται έξωθεν, ή βάσει της υλικής υφής τους, αλλά το κάθε στοιχείο αποκτά την υπόστασή του, την αξία του, μέσω των σχέσεων που συνάπτει με τα υπόλοιπα στοιχεία του συστήματος. Οι σχέσεις αυτές είναι δύο ειδών: παραδειγματικές και συνταγματικές.

Οι παραδειγματικές σχέσεις αφορούν τη δυνατότητα υποκατάστασης ενός στοιχείου με άλλα ομοειδή του στο ίδιο περιβάλλον. Για παράδειγμα, στην

πρόταση *Διάβασα το βιβλίο του* η λέξη *βιβλίο* μπορεί να αντικατασταθεί στο ίδιο περιβάλλον με τις λέξεις *γράμμα, άρθρο, ποίημα, δοκίμιο, φυλλάδιο, λιβελογράφημα* κλπ. Λέμε λοιπόν ότι ανάμεσα στις λέξεις αυτές ισχύει μια παραδειγματική σχέση. Οι συνταγματικές σχέσεις, από την άλλη μεριά, αφορούν τη δυνατότητα συνδυασμού ενός γλωσσικού στοιχείου με άλλα στοιχεία στον λόγο. Στο παράδειγμα που μόλις δώσαμε, η λέξη *βιβλίο* βρίσκεται σε συνταγματική σχέση με τις λέξεις *το* και *του*, και ολόκληρη η φράση *το βιβλίο του* με τη λέξη *διάβασα*. Ουσιαστικά, οι παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις συγκροτούν την ταυτότητα ενός στοιχείου στη βάση της ετερότητάς του από τα υπόλοιπα. Η δε ετερότητά του προκύπτει πρωταρχικά από την ικανότητα αυτού του στοιχείου να διαφοροποιεί μεγαλύτερες ενότητες (το φώνημα διαφοροποιεί τα μορφήματα, το μόρφημα τις λέξεις κ.ο.κ.). Η υλική πλευρά των σημείων είναι ήσσονος σημασίας για την ταυτότητα ενός γλωσσικού στοιχείου· π.χ. η λέξη *βιβλίο* θα διατηρήσει την ταυτότητά της είτε πραγματωθεί με γράμματα, όπως στην προκειμένη περίπτωση, είτε με ήχους.

Το συνολικό σύστημα επιμερίζεται σε υποσυστήματα: φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό, σημασιολογικό. Η διάκριση αυτών των υποσυστημάτων είναι απόρροια άλλων βασικών παραδοχών της δομικής γλωσσολογίας. Μια από αυτές είναι η άποψη ότι το γλωσσικό σημείο συνίσταται στην άρρηκτη σύνδεση ενός σημειομένου (έννοια) με ένα σημαίνον (ακουστική εικόνα). Η διάκριση μεταξύ σημειομένων και σημειονόντων ή, στη γενικότερη εκδοχή της —όταν αναφερόμαστε στη γλώσσα—, μεταξύ περιεχομένου και έκφρασης, αντικατοπτρίζεται στη διάκριση μεταξύ σημασιολογικού υποσυστήματος, αφενός, και των υπολοίπων υποσυστημάτων, αφετέρου.

Η διάκριση μεταξύ φωνολογικού και μορφολογικού, και κατ' επέκταση συντακτικού, υποσυστήματος απορρέει από τη διαπίστωση ότι η γλώσσα χαρακτηρίζεται από τη λεγόμενη διπλή άρθρωση: η πρώτη άρθρωση αποτελείται από γλωσσικά στοιχεία που είναι φορείς σημασίας, με άλλα λόγια συνιστούν γλωσσικά σημεία· η δεύτερη άρθρωση περιλαμβάνει γλωσσικά στοιχεία κενά νοήματος. Τα στοιχεία της δεύτερης άρθρωσης συνδυάζονται για να σχηματίσουν τα στοιχεία της πρώτης άρθρωσης. Το φωνολογικό λοιπόν υποσύστημα συναρτάται με τη δεύτερη άρθρωση, ενώ το μορφολογικό και το συντακτικό με την πρώτη. Η διαφορά των δύο τελευταίων, όπως θα δούμε πιο κάτω, έγκειται στο συνταγματικό μήκος, τον αριθμό δηλαδή των στοιχείων που περιλαμβάνουν οι βασικές τους μονάδες.

Εκτός των δύο βασικών «επιπέδων» της διπλής άρθρωσης, διακρίνονται και επίπεδα, σε αντιστοιχία με τα υποσυστήματα, στη δομή αλλά και στην περιγραφή της γλώσσας. Με τα επίπεδα, ανεξάρτητα από τον βαθμό εξειδίκευσής τους, φαίνεται πιο καθαρά αφενός η ιεραρχική δομή της γλώσσας (το κάθε επίπεδο δομείται με στοιχεία του αμέσως κατωτέρου επιπέδου και ταυτόχρονα παρέχει τα στοιχεία με τα οποία δομείται το αμέσως ανώτερο), αφετέρου το γεγονός ότι η περιγραφή της γλώσσας μπορεί να ακολουθήσει δύο κατευθύνσεις: από κάτω προς τα πάνω (από τις μικρότερες μονάδες προς τις μεγαλύτερες), ως σύνθεση, ή από πάνω προς τα κάτω (από τις μεγαλύτερες προς τις μικρότερες), ως ανάλυση.

Σύμφωνα με όσα είπαμε, η γλώσσα αποτελεί ένα πλέγμα σχέσεων ανάμεσα σε στοιχεία των οποίων η υλική υπόσταση διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο. Ωστόσο, για να μπορέσει η γλώσσα να ανταποκριθεί στον λόγο ύπαρξής της, την επικοινωνία —που αποτελεί και την κοιτίδα της γλώσσας—, χρίζει μιας υλικής ουσίας η οποία θα της επιτρέψει να λειτουργήσει ανάμεσα σε δύο, ή περισσότερα, συνομιλούντα άτομα. Η υλική ουσία την οποία η γλώσσα πρωταρχικά ενδύεται είναι ο ήχος, γεγονός από το οποίο απορρέει ένα από τα

θεμελιώδη χαρακτηριστικά της γλώσσας, η γραμμικότητα: ο ήχος εκτυλίσσεται μέσα στον χρόνο και ο χρόνος μόνο σε μία διάσταση μπορεί να μετρηθεί, τη γραμμή. Στη γλωσσική ανάλυση διακρίνουμε, λοιπόν, ένα φωνητικό επίπεδο, παρόλο που δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ένα «φωνητικό υποσύστημα» μιας γλώσσας.

14.1 Φωνητική

Ο τομέας της γλωσσολογίας που μελετά τους ήχους της γλώσσας από τη σκοπιά της ύλης ονομάζεται φωνητική. Στο επίκεντρό της βρίσκονται οι φθόγγοι, δηλ. οι ήχοι που παράγονται από τα ανθρώπινα φωνητικά όργανα και παίζουν κάποιο ρόλο στη γλώσσα, συγκροτώντας τη φωνητική της ουσία.

Με άλλα λόγια, τί είναι ήχος; Είναι μια διατάραξη του αέρα, μια μικρή αλλά γρήγορη αλλαγή στη ατμοσφαιρική πίεση που «ταξιδεύει» στον αέρα – ένα ηχητικό κύμα. Στην περίπτωση της γλώσσας, όταν ο ήχος φτάνει στο αφτί του ακροατή, δημιουργεί μικρές κινήσεις στο τύμπανο του αφτιού του. Οι κινήσεις αυτές προσλαμβάνονται από τον εγκέφαλό του, ο οποίος τις αναγνωρίζει ως συγκεκριμένους γλωσσικούς ήχους.

Μπορούμε να πούμε ότι η γλώσσα είναι ένα καινούργιο εργαλείο φτιαγμένο από παλιά υλικά – από παλιά ανταλλακτικά. Και αυτό το καταλαβαίνουμε αν σκεφτούμε τα όργανα που συμμετέχουν στην παραγωγή του γλωσσικού ήχου. Τα όργανα αυτά είναι οι πνεύμονες, η στοματική κοιλότητα (χείλη, δόντια, ουρανίσκος), η ρινική κοιλότητα, δηλαδή η κοιλότητα της μύτης. Δεν χρειάζεται πολλή σκέψη για να καταλάβει κανείς ότι κανένα από αυτά τα όργανα δεν είναι φτιαγμένο ειδικά για τη γλώσσα. Οι πνεύμονες και η ρινική κοιλότητα εξυπηρετούν την αναπνοή, τα δόντια και τα χείλη το φαΐ και τη μάσηση. Παλιά ανταλλακτικά, λοιπόν, που χρησιμοποιούνται για να φτιαχτεί ένα καινούργιο εργαλείο.

14.1.1 Η παραγωγή των γλωσσικών ήχων, των φθόγγων

Από τα όργανα που δουλεύουν για την παραγωγή της ομιλίας, αυτό που βλέπουμε είναι τα χείλη, τα δόντια και ένα μέρος της γλώσσας. Αλλά ο αέρας που παράγει το ηχητικό κύμα ξεκινάει από τους πνεύμονες, περνάει από την τραχεία και τον λάρυγγα, όπου βρίσκονται οι φωνητικές χορδές, και βγαίνει από τη στοματική ή τη ρινική κοιλότητα.

Οι φωνητικές χορδές είναι δύο μικρές μυϊκές μάζες στον λάρυγγά μας. Οι δύο αυτές μάζες μπορούν να ανοιγοκλείνουν, να πλησιάζουν ή να απομακρύνονται η μία από την άλλη. Ανάμεσά τους περνάει ο αέρας που βγαίνει από τους πνεύμονες.

14.1.2 Ο ρόλος των φωνητικών χορδών στην ανθρώπινη γλώσσα

Πριν μιλήσουμε για τον ρόλο των φωνητικών χορδών στην παραγωγή της ομιλίας, θα πρέπει να προλάβουμε μια απορία. Λέγαμε νωρίτερα ότι τα όργανα που συμμετέχουν στην παραγωγή της ομιλίας δεν είναι φτιαγμένα ειδικά για τη γλώσσα. Μήπως όμως αυτό δεν ισχύει για τις φωνητικές χορδές; Η απάντηση είναι όχι. Φωνητικές χορδές διαθέτουν και τα ζώα (ή, τουλάχιστον, ορισμένα από αυτά) και τις χρησιμοποιούν για να βγάλουν τις κραυγές που τα χαρακτηρίζουν. Το μόνο θηλαστικό που δεν βγάζει κραυγές είναι η καμηλοπάρδαλη. Οι φωνητικές χορδές μαζί με τους αναπνευστικούς μύες (που ρυθμίζουν πόσος αέρας θα βγει από τα πνευμόνια) κανονίζουν, τόσο στα ζώα όσο και στους ανθρώπους, το ύψος και την ένταση της φωνής.

14.1.3 Οι φωνητικές χορδές «φτιάχνουν» άηχους και ηχηρούς φθόγγους

Ας δούμε ένα παράδειγμα: Πάρτε τις δύο λέξεις *πήρα* και *μπίρα*. Θα συμφωνήσετε ότι, αν εξαιρέσει κανείς τους δύο πρώτους φθόγγους, οι λέξεις αυτές προφέρονται με τον ίδιο τρόπο: [ˈpɪra]/[ˈbɪra]. Οι πρώτοι φθόγγοι αυτών των λέξεων ([p] και [b]) μοιάζουν στο ότι και οι δύο αρθρώνονται με τη συνάντηση των χειλιών – είναι, όπως λέμε, διχειλικοί. Διαφέρουν όμως στο ότι το [b] της λέξης *μπίρα* είναι πιο «δυνατό». Τί σημαίνει όμως πιο «δυνατό»; Αυτό μπορείτε να το καταλάβετε αν κάνετε ένα μικρό πείραμα. Βάλτε τα χέρια σας στον λαιμό σας, αριστερά και δεξιά από το «μήλο του Αδάμ», και προφέρετε τον φθόγγο [b], επαναλαμβάνοντάς τον. Θα αισθανθείτε μέσα στον λαιμό σας έναν κραδασμό. Είναι οι φωνητικές σας χορδές που πάλλονται. Δοκιμάστε το ίδιο με τον φθόγγο [z]. Θα αισθανθείτε το ίδιο. Η παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών γεννιέται από το πλησίασμά τους και την επίδραση που ασκεί πάνω τους το ρεύμα του αέρα που βγαίνει από τα πνευμόνια και κινείται προς την έξοδο. Τη διαφορά ανάμεσα στους φθόγγους π [p] και μπ [b] την περιγράφουμε λέγοντας ότι και οι δύο είναι διχειλικοί, αλλά ο πρώτος είναι άηχος (οι φωνητικές χορδές παραμένουν ανοιχτές και δεν πάλλονται κατά την παραγωγή του) και ο δεύτερος ηχηρός.

Αυτό που έχει σημασία να καταλάβουμε είναι ότι αυτή η διαδικασία (που υπάρχει και στα ζώα), δηλαδή η παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών, στην ανθρώπινη γλώσσα μπαίνει σε μια νέα λειτουργία: διαχωρίζει φθόγγους, οι οποίοι συνδυαζόμενοι δημιουργούν διαφορετικές λέξεις: *πήρα/μπίρα*, *προς/μπρος*. Άλλοι ηχηροί φθόγγοι στα νέα ελληνικά είναι το [z] (*ζηλεύω*) σε αντίθεση με το [s] (*σέρνω*) αλλά και τα φωνήεντα. Και αυτά παράγονται με παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών.

14.1.4 Το ύψος και η ένταση ξεχωρίζουν τις λέξεις και τις προτάσεις

Το ύψος και η ένταση «χρωματίζουν» τη γλώσσα με ανάλογο τρόπο, ώστε να εκφραστούν ανάλογα συναισθήματα. Όταν θυμώνουμε ή χαιρόμαστε, φωνάζουμε· όταν φοβόμαστε, χαμηλώνει η φωνή μας, ψιθυρίζουμε ή και, κάποτε, μας κόβεται η φωνή.

Παρατηρήστε τις παρακάτω φράσεις:

Βρέχει.

Βρέχει;

Τα σημεία της στίξης (τελεία, ερωτηματικό) αποτυπώνουν στο χαρτί διαφορές ύψους της φωνής που αλλάζουν τη σημασία των φράσεων. Στη φράση *Βρέχει.* η καθοδική κίνηση (το κατέβασμα) της φωνής δηλώνει ότι η φράση αυτή εκφράζει ένα γεγονός – είναι καταφατική. Στη φράση *Βρέχει;* η ανοδική κίνηση (το ανέβασμα) της φωνής δηλώνει ότι η φράση αυτή εκφράζει μια απορία – είναι ερωτηματική. Αυτό το ανεβοκατέβασμα της φωνής (τη διαφορά ως προς το ύψος), που αλλάζει τη σημασία των φράσεων και των προτάσεων, το ονομάζουμε επιτονισμό, δηλαδή τονισμό «πάνω» σε μια φράση ή πρόταση.

Ο επιτονισμός, λοιπόν, αφορά τον «χρωματισμό» μιας ολόκληρης φράσης ή πρότασης ως προς το ύψος κυρίως, αλλά και την ένταση, και χρησιμοποιείται για να ξεχωρίσει φράσεις και προτάσεις με διαφορετικές σημασίες. Ο τόνος, όμως, τα μικρά αυτά σημάδια που βάζουμε πάνω στις λέξεις όταν τις γράφουμε στο χαρτί, αφορά τις λέξεις.

Ο τόνος είναι το αποτέλεσμα της προφοράς ενός κομματιού μιας λέξης με μεγαλύτερη ένταση, με μεγαλύτερη δηλαδή μυϊκή ενέργεια, καθώς σπρώχνεται περισσότερος αέρας έξω από τους πνεύμονες. Και αυτή η μεγαλύτερη ένταση συνοδεύεται συνήθως από μεγαλύτερο ύψος. Αυτές οι φυσιολογικές διαδικασίες

μπαίνουν στην υπηρεσία της οργάνωσης της γλώσσας. Έτσι, αν συγκρίνετε τις λέξεις *καλός* και *κάλος*, θα παρατηρήσετε ότι, αν και οι δύο αυτές λέξεις αποτελούνται από τους ίδιους φθόγγους, έχουν διαφορετική σημασία. Και αυτό οφείλεται στη διαφορετική θέση του τόνου, δηλαδή στο διαφορετικό σημείο της λέξης όπου εμφανίζεται ένταση της φωνής.

14.1.5 Προσωδιακά στοιχεία

Πρόκειται για φαινόμενα όπως η παύση, ο ρυθμός, ο τόνος, η επιτόνιση κλπ.

Ο δυναμικός τόνος έχει να κάνει με την ένταση του ήχου. Μπορεί να είναι ακίνητος (π.χ. στη φινλανδική και στην τσεχική οι λέξεις τονίζονται πάντα στην πρώτη συλλαβή, ενώ στη γαλλική στη λήγουσα), οπότε έχει οριοθετική λειτουργία (δηλ. ορίζει τα όρια των λέξεων). Σε άλλες γλώσσες είναι κινητός (όπως στην ΚΝΕ), οπότε συχνά αναλαμβάνει διακριτική λειτουργία, π.χ. /'rote/-/'ro'te/.

Ο μουσικός τόνος έχει να κάνει με το ύψος του ήχου.

Η επιτόνιση είναι η τονικός χρωματισμός που συνοδεύει κάθε γλωσσικό εκφώνημα και εξαρτάται από τις διακυμάνσεις στο ύψος της φωνής. Στην ΚΝΕ ο διακριτικός της ρόλος αφορά όλο το εκφώνημα χαρακτηρίζοντας την ίδια φωνηματική ακολουθία άλλοτε ως ισχυρισμό άλλοτε ως απειλή κλπ.

14.2 Φωνολογία

Ορισμένοι από τους φθόγγους μιας γλώσσας δεν είναι απλώς διαφορετικοί, αλλά έχουν επιπρόσθετα διακριτική ή διαφοροποιητική λειτουργία: η παρουσία τους σε μια ακολουθία φθόγγων που αποτελεί σημαίνει μιας συγκεκριμένης λέξης μεταβάλλει την ακολουθία αυτή σε σημαίνει άλλης λέξης, και κατά συνέπεια «διακρίνει», διαφοροποιεί, τη μία λέξη από την άλλη. Για παράδειγμα, αν στη λέξη ['meθi] (*μέθη*) αντικαταστήσουμε τον φθόγγο [θ] διαδοχικά με τους φθόγγους [η], [r] και [l], θα προκύψουν οι λέξεις ['meηi] (*μένει*), ['meρι] (*μέρη*), ['meλι] (*μέλι*). Λέμε ότι οι φθόγγοι [η], [r], [l], και προφανώς και ο [θ], έχουν διακριτική λειτουργία στην ελληνική γλώσσα. Αντίστοιχα τα ζεύγη των λέξεων ['meθi] : ['meηi], ['meθi] : ['meρι], ['meθi] : ['meρι], αλλά και τα ['meθi] : ['miθi], ['meθi] : ['meθa], ονομάζονται ελάχιστα ζεύγη. Η ύπαρξή τους είναι καθοριστική στην εξεύρεση των φωνημάτων μιας γλώσσας.

Φθόγγοι που έχουν διακριτική λειτουργία σε μια γλώσσα αντιστοιχούν σε διαφορετικά φωνήματα αυτής της γλώσσας. Τα φωνήματα είναι οι ψηφίδες με τις οποίες στοιχειοθετούνται τα σημαίνοντα μιας γλώσσας. Για παράδειγμα, το σημαίνον της λέξης /'meθi/ (*μέθη*) προκύπτει από τη συμπάρθεση των φωνημάτων /m/, /e/, /θ/, /i/. Το φώνημα δεν είναι απλώς μια διακριτική μονάδα αλλά και η ελάχιστη διακριτική μονάδα της έκφρασης. Το γεγονός ότι το ίδιο το φώνημα στερείται σημασίας, το καθιστά μονάδα της δεύτερης άρθρωσης.

Ενώ, όπως είδαμε, ο φθόγγος είναι μια μονάδα με υλική υπόσταση, κοινή για όλες τις γλώσσες, το φώνημα αποτελεί στοιχείο του συστήματος και, συνεπώς, μόνο στο πλαίσιο μιας γλώσσας μπορεί να οριστεί βάσει των διακρίσεων που επιτυγχάνονται με τη βοήθειά του, δηλαδή βάσει της ετερότητάς του από τα άλλα φωνήματα. Αυτή ακριβώς η ετερότητα, ως απόρροια της διακριτικής του ικανότητας, προσδίδει στο φώνημα το χαρακτηριστικό της ασυνέχειας. Εν αντιθέσει δηλαδή προς το συνεχές της φωνητικής ουσίας, τα φωνήματα, δηλαδή οι ήχοι ως λειτουργικές οντότητες, αποτελούν ασυνεχείς μονάδες. Οι ήχοι στη λειτουργική τους διάσταση εξετάζονται από τη φωνολογία.

Το φώνημα πραγματώνεται με φθόγγους, και τότε γίνεται ήχος. Οι διαφορετικές πραγματώσεις των φωνημάτων μπορούν να εμφανίζουν συστηματικές διαφορές ανάλογα με το περιβάλλον· για παράδειγμα το φώνημα /x/ της ελληνικής πραγματώνεται ως [x] ή ως [ç] ανάλογα με το τί ακολουθεί:

λέμε [ˈexo] (έχω), [xaˈra] (χαρά), αλλά [ˈeçi] (έχει), [ˈçeri] (χέρι). Πραγματώσεις ενός φωνήματος που δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, έχουν —όπως λέμε— συμπληρωματική κατανομή, τις ονομάζουμε αλλόφωνα του φωνήματος αυτού. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι τα αλλόφωνα ενός φωνήματος δεν έχουν μεταξύ τους διακριτική λειτουργία ακόμη και αν τύχει να εμφανιστούν στο ίδιο περιβάλλον, π.χ. λόγω ιδιαιτεροτήτων στην άρθρωση ενός ομιλητή.

16.1 Η εξεύρεση των φωνημάτων μιας γλώσσας

Το κριτήριο που χρησιμοποιούμε είναι η εναλλαγή, δηλ. η δυνατότητα υποκατάστασης ενός φωνητικού τεμαχίου με ένα άλλο στο ίδιο φωνητικό περιβάλλον (με συνακόλουθη διαφορά ως προς τη σημασία). Συνήθως χρησιμοποιούμε ελάχιστα ζευγάρια, δηλ. ζεύγη λέξεων με διαφορετικά σημαίνόμενα και με σημαίνοντα που δε διαφέρουν παρά μόνο ως προς ένα φωνητικό τεμάχιο στην ίδια θέση, π.χ. [ˈkano]-[ˈxano], [ˈtopos]-[ˈtipos].

14.3 Το φωνητικό σύστημα της νέας ελληνικής

14.3.1 Το φωνηεντικό σύστημα της νέας ελληνικής ελληνικής

	μπροστινά		πισινά	
	αστρόγγυλα	στρογγυλά	αστρόγγυλα	στρογγυλά
κλειστά	i (ι, η, ει, υ, οι)		u (ου)	
μεσαία	e (ε, αι)		o (ο, ω)	
ανοιχτά			a (α)	

14.3.2 Το συμφωνικό σύστημα της νέας ελληνικής (+την ΚΔ)

	χειλικά	οδοντικά	μεταοδοντικά	ουρανικά	υπερωικά
κλειστά	p (π), (b) (μπ), p ^h (ππ)	t (τ), (d) (ντ), t ^h (ττ)		c (κ), ʃ (γκ, γγ)	k (κ), g (γκ, γγ), k ^h (κκ)
προστριβόμενα		ts (τσ), dz (τζ)	tʃ (τσι), dʒ (τζι)		
εξακολουθητικά	f (φ) v (β), f: (φφ), v: (ββ)	θ (θ) δ (δ) s (σ) z (ζ), θ: (θθ), δ: (δδ), s: (σσ), z: (ζζ)	ʃ (σι), ʒ (ζι), ʃ: (σσι), ʒ: (ζζι)	ç (χ), j (γ), j:	x (χ), γ (γ), x: (χχ), γ: (γγ)
ρινικά	m (μ), m: (μμ)	n (ν), n: (νν)		ŋ (ν)	ɲ (γχ)
υγρά		l (λ), r (ρ), l: (λλ)		λ (λ), λ:	

14.4 Όροι φωνητικής/φωνολογίας

Αλλόφωνο

Μία από τις εναλλακτικές πραγματώσεις φωνητικά όμοιων φθόγγων, οι οποίες εξαρτώνται από το φωνητικό τους περιβάλλον· π.χ. το [k] στη λέξη [ka'los] και το [c] στη λέξη [ce'ros] είναι αλλόφωνα του ίδιου φωνήματος /k/.

Διακριτικά χαρακτηριστικά

Τα φωνητικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους ήχους μεταξύ τους και διατυπώνονται με βάση την αρχή της δυαδικότητας: ύπαρξη ή έλλειψη ενός χαρακτηριστικού (+/-): ορίζονται και ως η ελάχιστη μονάδα ενός συστήματος φθόγγων που μπορεί να έχει διακριτική λειτουργία· π.χ. η ηχηρότητα (/b/ [+ηχηρό] – /p/ [-ηχηρό]), η εξακολουθητικότητα (/f/ [+εξακολουθητικό] – /p/ [-εξακολουθητικό]), κλπ.

Διχειλικά

Τα σύμφωνα που παράγονται όταν τα δύο χείλη κλείνουν τελείως· π.χ. [p], [b].

Εξακολουθητικά

Τα σύμφωνα που παράγονται όταν οι αρθρωτές που συμμετέχουν στην πραγμάτωσή τους δεν δημιουργούν απόλυτο κλείσιμο, αλλά επιτρέπουν ως ένα βαθμό τη διόδου του αέρα· π.χ. [f v x s z].

Ημίφωνα

Φθόγγοι που βρίσκονται μεταξύ συμφώνων και φωνηέντων, έχουν δηλαδή τα χαρακτηριστικά φωνήεντος αλλά λειτουργούν ως σύμφωνα, και παράγονται με σημαντικό κλείσιμο της στοματικής κοιλότητας· π.χ. [w].

Ηχηρά δασέα

Τα ηχηρά σύμφωνα που συνοδεύονται από το χαρακτηριστικό της δασύτητας· π.χ. [p^h], [t^h], [k^h].

Ηχηρά κλειστά

Τα ηχηρά σύμφωνα που παράγονται με απόλυτο κλείσιμο της στοματικής κοιλότητας, το οποίο ακολουθείται από εξώθηση αέρα, π.χ. [b], [d], [g].

Ηχηρό/άηχο

Βασική φωνητική διάκριση των συμφώνων, η οποία στηρίζεται στην παρουσία ή απουσία αντίστοιχα, – κατά την άρθρωση – φωνής, δηλαδή ήχου που παράγεται από τις παλμικές κινήσεις των φωνητικών χορδών.

Κλειστά φωνήεντα

Τα φωνήεντα που αρθρώνονται με στενό άνοιγμα του στόματος, · π.χ. [i], [u].

Μπροστινός φθόγγος

Ο φθόγγος που παράγεται όταν η γλώσσα μετακινείται προς τα εμπρός με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιείται η κοιλότητα μεταξύ γλώσσας και χειλιών· μπροστινό είναι π.χ. το φωνήεν [i].

Πλευρικά

Τα σύμφωνα που παράγονται όταν η άκρη της γλώσσας πλησιάζει τα επάνω φατνία με αποτέλεσμα ο αέρας να διαφεύγει από τα πλάγια και όχι από το κέντρο της γλώσσας· π.χ. [l].

Προστριβόμενα

Οι εξακολουθητικοί φθόγγοι που παράγονται από τον συνδυασμό στιγμιαίου και τριβόμενου στην ίδια θέση άρθρωσης· π.χ. [ts], [dz].

Φατνοδοντικά

Τα σύμφωνα που παράγονται όταν η άκρη της γλώσσας ακουμπά πίσω από τα πάνω δόντια προς τα φατνία· π.χ. [t], [d].

Φώνημα

Η μικρότερη διακριτική μονάδα του συστήματος των φθόγγων μιας γλώσσας: π.χ. τα /p/ και /v/ αποτελούν φωνήματα της ελληνικής καθώς διακρίνουν τις λέξεις /'patos/ – /'vaTos/.

Φωνογραφικό σύστημα γραφής

Το σύστημα γραφής του οποίου οι γραφικές μονάδες αναπαριστούν κάποια πλευρά του σημαίνοντος (του ήχου της λέξης)· π.χ. συλλαβικά και αλφαβητικά συστήματα.

Χειλοδοντικά

Τα σύμφωνα που παράγονται όταν το κάτω χείλος ακουμπήσει στα επάνω δόντια· π.χ. [f] [v].

Ασκήσεις

- 1) Περιγράψτε τους φθόγγους: [x], [X], [l], [b], [z]
- 2) Σε τι διαφέρουν οι φθόγγοι [c]-[k] και [m]-[b];
- 3) Αν μια γλώσσα αποτελείται από τα τις λέξεις [fafi], [lafɪ], [lefi], [leri], [mafi], [meni], ποια είναι τα φωνήματά της;
- 4) Αν μια γλώσσα αποτελείται από τα τις λέξεις [lena], [lema], [pena], [tena], ποια είναι τα φωνήματά της;
- 5) Μεταγράψτε στη φωνητική τους μορφή τις παρακάτω λέξεις: *γερνούμε, γρατζιάζω, εκκίνηση, καμμεί, κιάλια, μαραπέλλα, μιλώ, παίρνω, πίκκα, πίσσα, τείχη, τύχη, φιλί, φίλο, φύλλο, χοροί, ψηλά.*

1. Βρείτε τα φωνήματα χρησιμοποιώντας την τεχνική των ελάχιστων ζευγών
άρκον "αύριο", π.χ. *Εννά σε δω άρκον το πρωίν*
αρκόν "είδος αραιού κόσκινου", π.χ. *Τζιείνος έννα της γοράσει το αρκόν*
αρφόν "αδερφό"
γέστη "κοτέτσι"
γίστη "κοτέτσι"
γρατζιάζω "δυναμώνω πάρα πολύ"
δαμαί "εδώ", π.χ. *Ως δαμαί τζιαι κανεί*
δρατζιάζω "δυναμώνω πάρα πολύ"
θάβκω "θάβω"
ικανεί "ικανοποιεί, αποζημιώνει", π.χ. *ικανεί τα πράγματα εις την τιμήν τους*
καλακάντζαρος "καλικάντζαρος"
καλικάντζαρος
καμμεί "κλείνει τα μάτια"
κανεί "αρκεί", π.χ. *Ως δαμαί τζιαι κανεί*
καύκω "καίω"
λαρτίν "χοιρινό λίπος", π.χ. *Τζιει μέσα εν πίττα τζιαι λαρτίν*
λιοφόριν "ελαιώνας"
λιοχόριν "ελαιώνας"
μαραπέλλα "κορόμηλο"
μαρτίν "εξημερωμένο αρνάκι που ακολουθεί συνεχώς την κοπέλα που το τρέφει", π.χ. *εκλούθας όπως το μαρτίν*
νάεν "αν (δυνητικό)"
νείεν "αν (δυνητικό)", π.χ. *Νείεν τον δεις, έθεννα κλάψεις*
πίκκα "πείσμα, θυμός", π.χ. *Έχω σε πίκκαν*
πίλα "ακόντιο", π.χ. *Πάσιν με πίλες γράφονται, να παν να πολεμήσουν*
πίρα "μπύρα"
πίρπα "δόλιος", π.χ. *Ήτουν πίρπα στους καιρούς του που τες γεναικοδουλειές*
πίσσα "πίσσα, κόλαση"

πισσιά "το επίστρωμα της πίσσας στα πιθάκια αποθήκευσης των κρασιών", π.χ.
Φκαίρωνεν τους τα πιθάκια, εν τους αφήνεν πισσιάν
πίττα "πίτα", π.χ. Τζιει μέσα εν πίττα τζιαι λαρτίν
πιτάριν "(άνοστη) πίττα", π.χ. Ο άνθρωπος ο μερακλής πάλ'έχειν άλλην χάρην· αν εν
και μέλιν το φαϊν, φαίνεται του πιτάριν.
πιτάρτιν "πλάκα", π.χ. έναν πιτάρτιν αναρήν
τζειαμαί "εκεί"

14.5 Μορφολογία

Όπως είπαμε, τα φωνήματα μιας γλώσσας συνδυάζονται (σύμφωνα με ορισμένους κανόνες της γλώσσας αυτής) για να «συνθέσουν» τα σημαίνοντά της, δηλαδή ακολουθίες φωνημάτων που είναι φορείς σημασίας. Από τη στιγμή όμως που μιλούμε για «σημαίνοντα», έχουμε εγκαταλείψει τη δεύτερη άρθρωση και κινούμαστε πλέον στην πρώτη άρθρωση. Οι ελάχιστες μονάδες της πρώτης άρθρωσης ονομάζονται μορφήματα. Είναι οι ψηφίδες με τις οποίες συγκροτούνται οι αμέσως μεγαλύτερες μονάδες της έκφρασης, οι λέξεις. Η μορφολογία έχει ως αντικείμενο τα μορφήματα και την εσωτερική δομή των λέξεων.

Ας δούμε τώρα ένα παράδειγμα, τη λέξη *φεύγω* ([ˈfɛvɣo]). Στη λέξη διακρίνουμε δύο μέρη, το καθένα από τα οποία αντιστοιχεί σε διαφορετικό μόρφημα: το *φεύγ-* ([ˈfɛvɣ]) και το *-ω* ([o]). Μορφές ενός μορφήματος που δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, έχουν δηλαδή συμπληρωματική κατανομή, τις ονομάζουμε αλλόμορφα αυτού του μορφήματος, π.χ. τα ρηματικά /usa/ και /aga/.

Όπως είπαμε, τα μορφήματα συνδυάζονται για να σχηματίσουν λέξεις. Αν ένα μόρφημα μπορεί να εμφανιστεί αυτόνομα, να αποτελέσει δηλαδή από μόνο του λέξη, τότε ονομάζεται ελεύθερο (πρβ. π.χ. τις μονομορφηματικές λέξεις *και*, *το*, *χθες*). Όταν ένα μόρφημα εμφανίζεται μόνο σε συνδυασμό με άλλα μορφήματα στο πλαίσιο μιας λέξης, τότε ονομάζεται δεσμευμένο (πρβ. π.χ. το *αχώριστο* μόριο *ξε-* στις λέξεις *ξεγράφω*, *ξένοιαστος*). Επίσης, βάσει της σημασίας τους τα μορφήματα διακρίνονται σε γραμματικά και λεξικά. Τα πρώτα δηλώνουν ενδογλωσσικές σχέσεις, όπως το ότι μια λέξη έχει παραχθεί από μια άλλη (π.χ. το *-ως* στη λέξη *βεβαίως*), οπότε ονομάζονται παραγωγικά· ή ότι μια λέξη έχει αναλάβει έναν συγκεκριμένο ρόλο μέσα στην πρόταση (π.χ. το *-ος* στη λέξη *άνθρωπος* δηλώνει ότι η λέξη αυτή εκτελεί ρόλο υποκειμένου στην πρόταση *Χάθηκε ο άνθρωπος που γνώριζε πολλά*), οπότε ονομάζονται κλιτικά. Αντίθετα, τα λεξικά μορφήματα αφορούν την εξωγλωσσική πραγματικότητα, π.χ. αντικείμενα, πρόσωπα, καταστάσεις, ενέργειες κλπ. (πρβ. τις υπογραμμισμένες μορφές στις λέξεις *ζύλ-*, *παιδ-*, *πάν-*, *κάν-*).

Για την εξεύρεση των μορφημάτων μιας γλώσσας ακολουθούμε διαδικασίες παρόμοιες με αυτές για την εξεύρεση των φωνημάτων.

Άσκηση

1) Ποια μορφήματα πραγματώνονται στις ακόλουθες λέξεις της σουαχίλι; *anasema* "μιλεί", *atasoma* "θα διαβάσει", *nilisoma* "διάβαζα", *ninamurika* "το χτυπό", *ninarika* "χτυπό", *ninasema* "μιλώ", *ninasoma* "διαβάζω".

2) Ποια μορφήματα πραγματώνονται στις ακόλουθες λέξεις της γλώσσας των Αζτέκων; *komitsosol* "παλιά κατσαρόλα", *komitwewe* "μεγάλη κατσαρόλα", *petatmeh* "ψάθες", *petawewe* "μεγάλη ψάθα".

3) Βρείτε τα μορφήματα ακολουθώντας την τεχνική των ελάχιστων ζευγών

γυρός "κύκλος"

αρφός "ο αδερφός"

αρφούλλης "ο αδερφούλης"

αυλή "η αυλή"

αυλήν "την αυλή"

αφορμήν "την αφορμή"

γιορτή "η γιορτή"

βουρητά "τρέχοντας"

βουρητός "τρεχάτος"

βολά "η φορά"

δροσιά "η δροσιά"

δροσιάς "της δροσιάς"

τσιμινιάς "της καπνοδόχου"

κνήθω "εγώ ξύνω"

έκνηθεν "αυτός/-ή/-ό έξυνε"

εκνήσαμεν "ξύσαμε"

γίνου "γίνε"

έρκου "έλα"

περδίκων "των περδίκων"

όρνιθα "οι κότεις"

ορνίθων "των κοτών"

παίδκιος "έφηβος"

παιδικιοσύνη "εφηβεία"

τραουηστός "τραγουδηστός"

τραουώ "τραγουδώ"

14.6 Λεξιλόγιο

Συνδυασμοί μορφημάτων με πολύ στενή συνοχή, ώστε να αποκλείεται η παρεμβολή άλλων στοιχείων, ονομάζονται λέξεις. Σε αντίθεση με τα μορφήματα, οι λέξεις αναγνωρίζονται και διαισθητικά ως βασικές μονάδες με τις οποίες δομείται ο λόγος· για παράδειγμα, όταν μιλούμε, οι παύσεις δεν τοποθετούνται ποτέ μέσα στη λέξη, στα όρια των μορφημάτων, αλλά στα όρια των λέξεων. Επειδή όμως η λέξη λέξη χρησιμοποιείται με διαφορετικές σημασίες στον καθημερινό λόγο, στη γλωσσολογία γίνεται η διάκριση μεταξύ γραμματικής λέξης, φωνολογικής λέξης και λεξήματος. Για παράδειγμα, οι τύποι /αγα'ρο/, /αγα'pusa/, /a'garisa/ αποτελούν φωνολογικές λέξεις, οι οποίες πραγματώνουν τις γραμματικές λέξεις: «ενεστώτας (α' πρόσωπο ενικού) του αγαπώ», «παρατατικός (α' πρόσωπο ενικού) του αγαπώ», «αόριστος (α' πρόσωπο ενικού) του αγαπώ»· αλλά οι διαφορετικές φωνολογικές λέξεις /αγα'pusa/, /a'garaga/ πραγματώνουν την ίδια γραμματική λέξη: «παρατατικός (α' πρόσωπο ενικού) του αγαπώ». Τέλος, οι τρεις διαφορετικές γραμματικές λέξεις που αναφέρθηκαν («ενεστώτας [α' πρόσωπο ενικού] του αγαπώ», «παρατατικός [α' πρόσωπο ενικού] του αγαπώ», «αόριστος [α' πρόσωπο ενικού] του αγαπώ») αντιστοιχούν στο λέξημα ΑΓΑΠΩ. Είναι προφανές ότι με τον όρο λέξημα υπογραμμίζεται το γεγονός ότι αναφερόμαστε στο ίδιο λεξικό μόρφημα, ενώ με

τον όρο γραμματική λέξη τονίζεται η διαφοροποίηση των γραμματικών μορφημάτων.

Οι συνηθέστεροι τρόποι σχηματισμού των λέξεων για τις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες είναι η παραγωγή και η σύνθεση. Στην πρώτη περίπτωση οι λέξεις προκύπτουν από τον συνδυασμό λεξικών και παραγωγικών μορφημάτων (π.χ. *ξεριζ-ώνω*, *αθω-ότητα*), ενώ στη δεύτερη από τον συνδυασμό λεξικών μορφημάτων (π.χ. *ασπρό-μαυρο*, *καθαρό-αιμο*). Προφανώς στις κλιτές γλώσσες, όπως είναι η ελληνική, οι συνδυασμοί αυτοί περιλαμβάνουν και κλιτικά μορφήματα.

Πώς ορίζουμε τη λέξη; Με την πάροδο, της γλωσσικής επιστήμης, ιδιαίτερα χάρη στην ανάπτυξη της δομικής γλωσσολογίας και την αλλαγή των αντιλήψεων για τη μορφολογία, έγινε τελικά φανερό ότι δεν είναι και τόσο εύκολο να δοθεί ένας γενικά αποδεκτός ορισμός που να ισχύει σε επίπεδο καθολικών χαρακτηριστικών, καθώς σε διαφορετικές γλώσσες οι λέξεις έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά ή αυτό που σε μια γλώσσα είναι λέξη σε άλλη μπορεί να είναι πρόταση και σε άλλη μόρφημα. Γενικά, μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες γλωσσών:

- **απομονωτικές γλώσσες** (π.χ. κινέζικη, βιετναμέζικη): λέξη=μόρφημα, π.χ. βιετ. *ho se nao doan* "θα ενταχθούν στην ομάδα" όπου *ho*="αυτοί", *se*=μόρφημα για το μέλλοντα, *nao*="μπαίνω", *doan*="ομάδα". Οι λέξεις παραμένουν αμετάβλητες, ενώ οι σχέσεις μεταξύ τους δηλώνονται είτε από τη θέση τους μέσα στην πρόταση είτε με στοιχεία ισοδύναμα με τις γραμματικές λέξεις (π.χ. μόρια, προθέσεις, βοηθητικά ρήματα) είτε με υπερτμηματικά στοιχεία (τόνος, επιτονισμός). Όλα αυτά τα στοιχεία δρουν έξω από τη λέξη, π.χ. στην κινεζική υπάρχουν διάφοροι μουσικοί τόνοι, οπότε για το λέξιμα *DI* έχουμε *dī* (ψηλός τόνος) "φράγμα", *dí* (ανερχόμενος τόνος) "εχθρός", *dǐ* (κατερχόμενος-ανερχόμενος τόνος) "αντιστέκομαι", *dì* (κατερχόμενος τόνος) "χωράφι".
- **συνθετικές γλώσσες** (π.χ. ΙΕ γλώσσες): λέξη=συνδυασμός μορφημάτων. Η έκφραση των γραμματικών και συντακτικών σχέσεων πραγματοποιείται και στο εσωτερικό της λέξης, π.χ. τουρκ. *adam-lar-i* "ανδρών", ΚΝΕ *ανδρ-ών*. Όπως φαίνεται και στα παραπάνω παραδείγματα, υπάρχουν διαφορές μεταξύ των συνθετικών γλωσσών. Άλλες από αυτές είναι συγκολλητικές (όπως η τουρκική) και άλλες διαχυτικές. Στις πρώτες ο τρόπος συνένωσης των μορφημάτων χαρακτηρίζεται από δομική διαφάνεια και φαίνεται να υπάρχει αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία (συμμετρία) μεταξύ των μονάδων που ανήκουν στο επίπεδο της μορφής και αυτών που ανήκουν στο επίπεδο του περιεχομένου. Αντίθετα, στις διαχυτικές γλώσσες, βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί η ασυμμετρία μεταξύ μορφής και περιεχομένου, δηλ. τα μορφήματα χαρακτηρίζονται και από πολυσημία και από πολυμορφία, π.χ. *άνθρωπ-ος*, *ναύτ-ης*, *γυναίκ-α*, *κόρ-η*, *δέντρ-ο*, *κρασ-ί*. Τέλος, έχουμε και τις πολυσυνθετικές γλώσσες (π.χ. οι αμερινδικές γλώσσες ή η τσούξι της Σιβηρίας), όπου οι λέξεις έχουν μια εξαιρετικά πολύπλοκη μορφηματική δομή, π.χ. (στην τσούξι) *tə-meynə-levtə-pəyt-ərkən* "έχω μεγάλο πονοκέφαλο" όπου *tə*=α' εν., *meynə*="μεγάλος", *levtə*="κεφάλι", *pəyt*="πόνος", *ərkən*=μη συγκεκριμένο.
- **σχεδιοτυπικές γλώσσες**, π.χ. αραβική, όπου συνήθως οι τύποι σχηματίζονται με την προσθήκη φωνηέντων στο εσωτερικό των ριζών, που συνήθως αποτελούνται μόνο από σύμφωνα, π.χ. από τη ρίζα *ktb* "γράφω" σχηματίζονται οι λέξεις *katab* "έγραψα" και *kaatib* "γραμματέας".

Αλλά ακόμα και στα πλαίσια της ίδιας γλώσσας δεν είναι εύκολο να καθορίσουμε τι είναι λέξη. Στην ΚΝΕ η πλειοψηφία των λέξεων είναι πολυμορφηματικές. Δεν είναι, όμως, λίγες και αυτές που δεν περιέχουν καμιά ιδιαίτερη μορφική ένδειξη ως προς τη λειτουργία τους (π.χ. *αύριο*, *ήδη*), ενώ, από την άλλη, υπάρχουν και εκείνες

που η λειτουργία τους δεν είναι άλλη από το να προσφέρουν αυτή την ένδειξη (π.χ. από, προς, επειδή, να, θα). Οι τελευταίες εξυπηρετούν την τεχνική πλευρά του γλωσσικής οργάνωσης και ουσιαστικά έχουν την ίδια λειτουργία με ορισμένα γραμματικά μορφήματα (π.χ. καταλήξεις).

Στο σημείο θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τη διάκριση μεταξύ λεξικής και γραμματικής σημασίας. Ουσιαστικά, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις λέξεις σε δύο κατηγορίες με κριτήριο τη **διαφορετική φύση** (λεξική-εξωγλωσσική και γραμματική-ενδογλωσσική) της προσφερόμενης πληροφορίας.

14.7 Σύνταξη

Η σύνταξη παίρνει ως σημείο εκκίνησης τη λέξη για να περάσει σε μεγαλύτερες σε μεγαλύτερες μονάδες της α' άρθρωσης: τις φράσεις και τις προτάσεις. Με άλλα λόγια αποβλέπει στην περιγραφή των συνταγματικών σχέσεων των λέξεων μέσα στην πρόταση.

Όπως είδαμε σε όλες τις γλώσσες ο αριθμός των μορφημάτων ανάγεται σε χιλιάδες και ο αριθμός των λέξεων σε δεκάδες χιλιάδες. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι οποιαδήποτε απόπειρα καταγραφής των σχέσεων που συνάπτουν οι λέξεις μιας γλώσσας μέσα στις προτάσεις θα οδηγήσει αναπόφευκτα σε ένα τεράστιο αριθμό κανόνων, οπότε καθίσταται εξαιρετικά αμφίβολη η κατανόηση της δομής της πρότασης ή της φράσης. Η αποφυγή αυτής της αντιοικονομικότητας επιβάλλει την αναζήτηση ορισμένων ολιγόριθμων κατηγοριών στις οποίες να μπορούν να ενταχθούν όλες οι λέξεις μιας γλώσσας, και κατ'επέκταση όλων των γλωσσών του κόσμου. Τις κατηγορίες αυτές τις διακρίνουμε σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες.

14.7.1 Πρωτεύουσες γραμματικές κατηγορίες

Πρόκειται για τα μέρη του λόγου της παραδοσιακής γραμματικής (ουσιαστικό, ρήμα, επίθετο, επίρρημα κλπ.). Το πρόβλημα που τίθεται είναι το κατά πόσο σωστά είναι τα κριτήρια με τα οποία ορίζουμε αυτές τις κατηγορίες. Οι παραδοσιακοί ορισμοί βασίζονται σε σημαντικό βαθμό στη σημασία που θεωρείται ότι εκφράζουν τα μέρη του λόγου, π.χ. *ουσιαστικά* λέγονται οι λέξεις που φανερώνουν πρόσωπα, ζώα ή πράγματα. Με τέτοιου είδους ορισμούς υπάρχει πάντα ο κίνδυνος της κυκλικότητας, με άλλα λόγια: μια λέξη είναι ουσιαστικό επειδή φανερώνει πρόσωπο ή λέμε ότι φανερώνει πρόσωπο επειδή την κατατάσσουμε στα ουσιαστικά;

Μια δεύτερη αδυναμία της παραδοσιακής προσέγγισης είναι η προσήλωσή της σε ορισμένες γλώσσες και πιο συγκεκριμένα στην αρχαία ελληνική και στα λατινικά. Έτσι, το ότι στις γλώσσες αυτές τα ουσιαστικά κλίνονται, οδήγησε στο να συμπεριλαμβάνεται αυτό το μορφολογικό κριτήριο στον ορισμό της κατηγορίας του ουσιαστικού. Τι γίνεται όμως με τις γλώσσες όπως η κινεζική ή η ιαπωνική που δεν είναι κλιτές και που δε διακρίνουν μορφολογικά το ρήμα από το όνομα; Προκειμένου να μπορέσουμε να εφαρμόσουμε κάποιες αρχές με καθολική ισχύ, δηλ. που να ισχύουν για όλες τις γλώσσες του κόσμου ή τουλάχιστον για τη συντριπτική τους πλειοψηφία, θα καταφύγουμε στο κριτήριο της κατανομής, δηλ. θα ορίσουμε την κάθε γραμματική τάξη ή κατηγορία ανάλογα με τις δυνατότητες συνδυασμού της με άλλες κατηγορίες ή τάξεις, π.χ. θα μπορούσαμε να ορίσουμε τι είναι το ουσιαστικό με βάση την κατανομή του ή το ρόλο του σε περιβάλλοντα όπως *Ο . . . έρχεται, Ένας κακός . . . φεύγει, Είναι πολύ ευγενικός . . .*

14.7.2 Δευτερεύουσες γραμματικές κατηγορίες

Οι πρωτεύουσες γραμματικές κατηγορίες αφορούν κατά κύριο την ταξινόμηση λεξημάτων, ενώ οι δευτερεύουσες γραμματικές κατηγορίες αφορούν την ταξινόμηση

γραμματικών λέξεων, π.χ. η διαφορά μεταξύ του *σπίτι* και του *χορεύω* έχει να κάνει με τις πρωτεύουσες γραμματικές κατηγορίες, ενώ η διαφορά μεταξύ του *αυτοί* και *αυτή* με τις δευτερεύουσες.

Δευτερεύουσες κατηγορίες θεωρούμε την πτώση, τον αριθμό, το γένος, το χρόνο, την έγκλιση κ.ά. Και με αυτές τις κατηγορίες υπάρχει το πρόβλημα ότι δεν έχουν πάντοτε καθολική ισχύ, π.χ. στην τουρκική και στην ουγγρική τα ουσιαστικά δε διαφοροποιούνται με βάση το γένος, ενώ, επιπλέον, σε άλλες υπάρχουν δύο γραμματικά γένη (π.χ. γαλλική, δανική) και σε άλλες τρία, π.χ. ελληνική, γερμανική. Εξάλλου η κατηγορία γένος δεν αντανακλά σε όλες τις γλώσσες τα ίδια στοιχεία της εξωγλωσσικής πραγματικότητας, π.χ. στην ελληνική σε αρκετές περιπτώσεις σχετίζεται με το φυσικό γένος, ενώ τα 6 γένη της σουαχίλι σχετίζονται με διακρίσεις όπως ανθρώπινο/μη ανθρώπινο, έμφυχο/άφυχο κλπ.

Γενικά, θα ήταν καλύτερο να συσχετίσουμε τις δευτερεύουσες κατηγορίες με βάση: α) τις γραμματικές που αντικατοπτρίζουν, π.χ. οι πτώσεις έχουν να κάνουν με συντακτικές λειτουργίες όπως υποκείμενο, αντικείμενο κλπ., και β) κάποιες σημασιολογικές ή πραγματολογικές σχέσεις που κωδικοποιούν, π.χ. ο χρόνος έχει να κάνει με τη διάκριση παρόν/παρελθόν/μέλλον, η έγκλιση με αξιολογήσεις όπως πραγματικό/επιθυμητό/πρέπει.

Πάντοτε, όμως, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι κυρίως το (β) μπορεί να παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις ή ποικιλία από γλώσσα σε γλώσσα.

14.7.3 Λειτουργικές κατηγορίες

Υποκείμενο, αντικείμενο, ρήμα, επιθετικοί προσδιορισμοί, επιρρηματικοί προσδιορισμοί, εμπρόθετοι προσδιορισμοί.

14.7.4 Φράση

Φράσεις ονομάζουμε τις ακολουθίες λέξεων που ισοδυναμούν (=πραγματώνουν την ίδια λειτουργία) με μια απλή λέξη στο πλαίσιο της πρότασης, π.χ. *Ο Γιάννης πήρε το βιβλίο* και *Ο Γιάννης πήρε το καλό βιβλίο*.

Συχνά ανάμεσα στις λέξεις που συγκροτούν μια φράση υπάρχει μια σχετική συνοχή, όχι όμως σαν αυτή που υπάρχει ανάμεσα στα μορφήματα που συγκροτούν μια λέξη. Έτσι, μια φράση στο πλαίσιο χαρακτηρίζεται από κινητικότητα όσον αφορά το σύνολό της αλλά όχι τα επιμέρους της τμήματα π.χ. *Ο Γιάννης πήρε το καλό βιβλίο, Το καλό βιβλίο πήρε ο Γιάννης, *Βιβλίο πήρε ο Γιάννης το καλό*. Επιπλέον χαρακτηριστικό της συνοχής είναι η συμφωνία των κλιτικών μορφημάτων που εμφανίζονται σε μια φράση, π.χ. *το καλό βιβλίο, *τους καλού βιβλίο*.

Διακρίνουμε τρία είδη φράσεων: ονοματικές (π.χ. *η άνοιξη, μια καλή συμβουλή*), ρηματικές (π.χ. *πήρε άδεια, θα δώσει το βιβλίο*) και προθετικές, π.χ. *με θάρρος, για τον δρόμο*.

14.8 Σημασιολογία

Με τη σημασιολογία το ενδιαφέρον στρέφεται πλέον προς το περιεχόμενο, τα σημασιόμενα, που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να ταυτιστούν με αντικείμενα της πραγματικότητας (όπως άλλωστε δεν ταυτίζονται τα σημαίνοντα με τον ήχο): σύμφωνα με τον Saussure, το γλωσσικό σημείο δεν συνδέει ένα πράγμα με ένα όνομα, αλλά μια έννοια με μια ακουστική εικόνα. Βέβαια, το γλωσσικό σημείο συχνά υποκαθιστά μια εξωγλωσσική οντότητα, παραπέμπει δηλαδή στη μη γλωσσική πραγματικότητα. Αυτή η πτυχή του σημαινομένου, που συνδέεται άμεσα με την περιγραφική ή αναφορική λειτουργία της γλώσσας, αποδίδεται με τον όρο αναφορά. Για παράδειγμα, όταν χρησιμοποιήσουμε την πρόταση *Το μωρό κοίταζε γύρω του όλο ευτυχία* με τη λέξη *μωρό*, ακριβέστερα,

με την ονοματική φράση *το μωρό*, αναφερόμαστε σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο της εξωγλωσσικής πραγματικότητας.

Στο παράδειγμα της προηγούμενης παραγράφου στη θέση της φράσης *το μωρό* θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε —κάτω από ορισμένες συνθήκες— εξίσου καλά τις φράσεις *το κοριτσάκι*, *η κορούλα μου*, *ο Βενιαμίν της οικογένειας*, κ.ο.κ. Όλες αυτές οι φράσεις μπορούν να αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο, προφανώς όμως χωρίς να το ονομάζουν, να το περιγράφουν, να το χαρακτηρίζουν κλπ. με τον ίδιο τρόπο. Τις διαφορές αυτές τις συλλαμβάνει ο όρος έννοια. Λέμε δηλαδή ότι οι παραπάνω φράσεις στη συγκεκριμένη πρόταση έχουν ίδια αναφορά αλλά διαφορετική έννοια.

Εν αντιθέσει προς την αναφορά, η έννοια είναι απόρροια ενδογλωσσικών σχέσεων· ειδικότερα, η έννοια ενός λεξήματος ορίζεται ως το σύνολο των παραδειγματικών και συνταγματικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ αυτού του λεξήματος και των άλλων λεξημάτων μιας γλώσσας. Ένα σύνολο λεξημάτων όπως τα *μωρό*, *κόρη*, *αδερφός*, *αδερφή*, *γιαγιά* κλπ., δηλαδή λεξημάτων που αφορούν μια συγκεκριμένη περιοχή της πραγματικότητας, στο παράδειγμά μας τις συγγενικές σχέσεις, το ονομάζουμε λεξιλογικό ή σημασιολογικό πεδίο.

Η σημασία της πρότασης στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω προφανώς αντανακλά τις διακυμάνσεις των επιμέρους λεξικών σημασιών, της σημασίας δηλαδή των λεξημάτων· πρβ. για παράδειγμα τις προτάσεις *Το μωρό μου χαμογελούσε* και *Ο παππούς μου χαμογελούσε*. Επιπλέον, όμως, στην προτασιακή σημασία εγγράφονται και οι σχέσεις των λεξημάτων μεταξύ τους στο πλαίσιο μιας πρότασης, δηλαδή αυτό που εκφράζουν τα γραμματικά μορφήματα· π.χ. η σημασία της πρότασης *Ο παππούς χαμογελούσε στο μωρό* διαφέρει από τη σημασία της πρότασης *Το μωρό χαμογελούσε στον παππού*, παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις οι προτάσεις προκύπτουν από τον συνδυασμό των ίδιων λεξημάτων. Συνεπώς η προτασιακή σημασία είναι συναρτημένη τόσο με τη λεξική όσο και με τη γραμματική σημασία των επιμέρους στοιχείων.

Η ανωτέρω συζήτηση των επιπέδων και των μονάδων της γλωσσικής ανάλυσης κινήθηκε στον άξονα των βασικών χαρακτηριστικών του γλωσσικού σημείου και των παραδοχών κυρίως της δομικής γλωσσολογίας. Τα επιμέρους αντικείμενα π.χ. της φωνολογίας, μορφολογίας κλπ. προφανώς αποτελούν διαφορετικές πλευρές ενός ενιαίου συνόλου, της γλώσσας, τα οποία νομιμοποιούμε να απομονώσουμε, τουλάχιστον προσωρινά, λόγω της πολυπλοκότητας του συνολικού αντικειμένου. Το ζήτημα βέβαια είναι αν οι πλευρές αυτές επαρκούν για την κατανόηση του φαινομένου της γλώσσας και, επιπλέον, αν η λογική του συστήματος και, συνακόλουθα, των επιπέδων μπορεί να επεκταθεί και σε άλλες πτυχές της. Η εξέλιξη της γλωσσολογίας την τελευταία εικοσιπενταετία έχει κινητοποιήσει αναζητήσεις και προς άλλες κατευθύνσεις.

Συνώνυμες είναι δυο λεξιλογικές μονάδες σημασιολογικά ισοδύναμες, π.χ. *φαρδύς-πλατύς*, *σταχτοθήκη-τασάκι*, *βελτιώνω-καλύτερεύω*, *σελήνη-φεγγάρι*, *παντζάρι⁶-κοκκινογούλι⁷*, *οστά-κόκαλα*, *πισινός-οπίσθια-κώλος*, *σκλάβος-ραγιάς-δούλος*, *κόσμος-ντουινιάς*. Φυσικά, υπάρχουν και περιπτώσεις ή, καλύτερα, συγκεκριμένα περιβάλλοντα (κειμενικά, πραγματολογικά) όπου κάποιο συνώνυμο είναι μη αποδεκτό (π.χ. το *φάρδος* σε συμβολαιογραφικά έγγραφα) και αυτό είναι κάτι που θα πρέπει να το έχουμε υπόψη μας κατά τη σύνταξη των λημμάτων ενός λεξικού. Η συνωνυμία είναι εξαιρετικά σημαντική για τη λειτουργικότητα του γλωσσικού συστήματος. Αν οι λέξεις δεν είχαν πολλαπλές σημασίες που αποσαφηνίζονται από τα συμφραζόμενα, θα έπρεπε για κάθε επιμέρους σημασία να μαθαίνουμε και να

⁶ <τουρ. *pancar* + -*l*

⁷ μσν.

θυμόμαστε και μια διαφορετική λέξη, κάτι που είναι αδύνατο για την ανθρώπινη μνήμη. Επομένως, την ύπαρξη της συνωνυμίας θα πρέπει να την αντιμετωπίσουμε ως ένα μέσο βελτιστοποίησης της συστηματικότητας της γλώσσας ή ως αποτέλεσμα ενός από τα βασικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του γλωσσικού συστήματος, της οικονομίας.

Τα αντώνυμα είναι τα αντίθετα, π.χ. *μεγάλος-μικρός*. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για *κλιμακωτή* και για *απόλυτη* αντίθεση. Στην πρώτη η εμφάνιση του ενός μέλους μαζί με άρνηση δεν ισοδυναμεί με το άλλο μέλος της αντωνυμίας, π.χ. Το *Ο Γιάννης δεν είναι γέρος* δε σημαίνει αναγκαστικά ότι ο Γιάννης είναι νέος. Το αντίθετο ισχύει για την απόλυτη αντίθεση, π.χ. *ψευδής-αληθής* (τουλάχιστον ως όροι της λογικής.), *ζωντανός-νεκρός*. Ενδιαφέρον παράδειγμα αντωνυμίας από την αρχαία ελληνική είναι το *όσιος* "που δεν ενδιαφέρει τους θεούς", που όταν αναφέρεται σε αντικείμενα (π.χ. σκεύη) είναι αντίθετο του *ιερός* "που ανήκει ή που σχετίζεται με τους θεούς", ενώ, όταν αναφέρεται σε συμπεριφορές είναι αντίθετο του *μιαρός*, οπότε σε αυτή την περίπτωση είναι συνώνυμο του *ευσεβής*.

Δυο λέξεις συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις υπωνυμίας, όταν η σημασία της μιας είναι γενικότερη από αυτή της άλλης, π.χ. *σκύλος-ζώο*, *χαλασμένος-μουχλιάζω*, *μπαγιατεύω*, *σαπίζω*. Σε λεξικογραφικό επίπεδο οι σχέσεις υπωνυμίας μας είναι χρήσιμες σε λήμματα του τύπου "*μούγα*: είδος εντόμου".

Άλλες (και λεξικογραφικά ενδιαφέρουσες) σχέσεις μεταξύ λέξεων είναι η ομωνυμία ή ομοημία, π.χ. *νίκη-νοίκι*, *χοίρος-χήρος*, *σωρός-σορός*, *ρόκα* ("είδος χόρτου" και "εργαλείο για γνέσιμο", *παξιμάδι* "ξηρό ψωμί" και "τιμήμα μηχανήματος"), *κόλπος* ως ανατομικός και γεωγραφικός όρος, *κοινωνία*, μσν. *λαβή* "ευκαιρία, αφορμή" και "συλλαβή". Τα δυο τελευταία παραδείγματα ονομάζονται ομόγραφα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ομωνυμία δεν είναι σημασιολογικού επιπέδου σχέση αλλά έχει να κάνει με το σημαίνον.

Επιπλέον, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στην πολυσημία, δηλ. το φαινόμενο κατά το οποίο μια λέξη εκφράζει περισσότερες από μία σημασίες. Βασικό ρόλο εδώ παίζει η μεταφορά, με την έννοια ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η λέξη έχει κάποια αρχική σημασία και στη συνέχεια εμφανίζεται και μια δευτερογενής, μεταφορική, π.χ. ΚΝΕ *μαγειρεύω* "παρασκευάζω φαγητό" και "μηχανεύομαι", αρχ. *κέρας* "κέρατο" και "πτέρυγα (στρατού)", ελνστ. *πατήρ* "πατέρας" και "Θεός", *πάτταλος* "πάσσαλος" και "πέος", *πύλη* "πύλη" και "αιδείο", *ομιλώ* "συναναστρέφομαι" και "συνουσιάζομαι", μσν. *λάλημα* "λόγος, ομιλία" και "μουσικό όργανο", *λέξη* "λέξη", "έκφραση, διατύπωση", "γλώσσα" και "διήγηση, κεφάλαιο διήγησης". Σε άλλες περιπτώσεις η πολυσημία οφείλεται στην προσθήκη (σημασιολογικών) χαρακτηριστικών (π.χ. αρχ. *όπλο* "εργαλείο" και "όπλο" <"πολεμικό εργαλείο"), ενώ άλλοτε προκαλείται μέσω και του σημασιολογικού δανεισμού, π.χ. *πολιτεία* "το κράτος και η κυβερνητική εξουσία" (λόγ.<αρχ.), "πόλη" (<μσν.), "διαγωγή, φέρσιμο" (<μσν.), "ομόσπονδη κρατική μονάδα" (<αγγλ. *state*). Η διαφορά μεταξύ ομωνυμίας και πολυσημίας έγκειται στο ότι στην πρώτη η σχέση της δευτερογενούς σημασίας με την αρχική δεν είναι πια αισθητή, π.χ. σύγκρινε το *μαγειρεύω* με το *άτομο*. Το *κοινωνία* στην ελνστ. εποχή ήταν πολύσημο, ενώ στην ΚΝΕ μάλλον αποτελεί το ίδιο σημαίνον για δύο σημασιόμενα που αντιστοιχούν σε διαφορετικά ομόγραφα.

14.8.1 Προτασιακή σημασία

Είναι συνάρτηση των επιμέρους σημασιών των λεξημάτων που την αποτελούν. Είναι προφανές ότι, όταν ένα λέξημα έχει περισσότερες από μία σημασίες, αποκτά περισσότερες σημασίες και η πρόταση στην οποία εμφανίζεται το λέξημα., π.χ. η

πρόταση *Το αυτοκίνητο είναι παλιό* μπορεί να σημαίνει "Το αυτοκίνητο χρειάζεται επισκευή" ή "Το αυτοκίνητο χρειάζεται αντικατάσταση" ή απλώς "Το αυτοκίνητο δεν είναι καινούργιο".

Θα πρέπει, επιπλέον, να έχουμε υπόψη μας ότι στην προτασιακή σημασία παίζει ρόλο και η γραμματική σημασία, π.χ. Οι προτάσεις *Ο Γιάννης έδειρε τον Κώστα* και *Ο Κώστας έδειρε το Γιάννη* αποτελούνται από τα ίδια λεξήματα αλλά από διαφορετικούς τύπους των όμοιων λεξημάτων. Η διαφορά στη σημασία τους οφείλεται στο ότι διαφέρουν ως προς κάποια γραμματικά μορφήματα.

14.9 Πραγματολογία

Με την ανάπτυξη της πραγματολογίας το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από το γλωσσικό σύστημα και τη δομή του στη χρήση των σημείων. Στο πλαίσιο της πραγματολογίας η χρήση των σημείων αντιμετωπίζεται ως γλωσσική δραστηριότητα. Αφετηρία αποτελεί το εκφώνημα, η εκφώνηση δηλαδή μιας φράσης, πρότασης κλπ., το οποίο εφόσον συνοδεύεται από την πρόθεση του ομιλούντος υποκειμένου να επιφέρει ένα αποτέλεσμα, συνιστά γλωσσική πράξη. Για παράδειγμα, η εκφώνηση της πρότασης *Υπόσχομαι να σου επιστρέψω τα βιβλία ως αύριο* αποτελεί μια γλωσσική πράξη, συγκεκριμένα μια υπόσχεση· η εκφώνηση της *Φέρ' τα μου, σε παρακαλώ ως αύριο* συνιστά την πράξη της παράκλησης. Και στις δύο περιπτώσεις οι ομιλητές/τριες δεν έχουν απλώς την πρόθεση να κάνουν κάτι, αλλά με την εκφώνησή τους δημιουργούν νέους όρους στη διεπίδραση και, κατ' επέκταση, στο κοινωνικό/θεσμικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η διεπίδραση. Αυτή η αλλαγή της (θεσμικής) πραγματικότητας είναι ακόμη πιο εμφανής στο παράδειγμα *Κηρύσσω την έναρξη του συνεδρίου*, όπου η έναρξη δημιουργείται ως γεγονός με την εκφώνηση της συγκεκριμένης πρότασης, εφόσον βέβαια το υποκείμενο δικαιούται να το πράξει. Η σχέση ανάμεσα στη γλωσσική πράξη και στη σημασία της εκφερόμενης πρότασης μπορεί να είναι τόσο στενή, όπως στα προηγούμενα παραδείγματα, ώστε να δημιουργούνται αμφιβολίες ως προς τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ συστήματος και χρήσης. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η σχέση αυτή είναι λιγότερο έκδηλη, π.χ. όταν ειρωνευόμαστε (πρβ. το εκφώνημα *Μπράβο, ωραία τα κατάφερες!* σε κάποιον που μόλις έσπασε ένα μπουκάλι λάδι). Περιπτώσεις σαν κι αυτές δεν επιβάλλουν μόνο το εξωγλωσσικό πλαίσιο της εκφώνησης ως καθοριστικό παράγοντα στη διαδικασία χρήσης του γλωσσικού συστήματος, αλλά ενδεχομένως υπαγορεύουν μια προσέγγιση της γλώσσας που δεν ενδίδει στις προδιαγραφές του συστήματος.

14.10 Κοινωνιογλωσσολογία

Το εξωγλωσσικό πλαίσιο, με την έννοια του κοινωνικού χώρου στον οποίο αναπτύσσεται, εκτυλίσσεται και εξελίσσεται η γλώσσα, προωθείται προς στο γλωσσολογικό προσκήνιο και από την κοινωνιογλωσσολογία. Οι κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες δείχνουν ότι οι αποκλίσεις από μια συγκεκριμένη μορφή της γλώσσας δεν συνιστούν υποχρεωτικά «λάθη» στη χρήση της γλώσσας αυτής, αλλά εμφανίζουν συστηματικότητα και βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνική δομή, την κατάσταση της χρήσης κ.ο.κ. Η γλώσσα, λοιπόν, δεν μπορεί να ταυτίζεται με μία μορφή, που για διάφορους λόγους (ιστορικούς, πολιτικούς, οικονομικούς) έχει επιβληθεί σε μια κοινωνία, αλλά αγκαλιάζει διάφορες γλωσσικές ποικιλίες: διαλεκτικές, υφολογικές, κοινωνικές κλπ. Συνεπώς, η έννοια του γλωσσικού συστήματος, εάν χρειάζεται να διατηρηθεί, πρέπει να συμπεριλάβει την ποικιλομορφία που απαντά σε μια γλωσσική κοινότητα. Άλλωστε σε αυτή την ποικιλομορφία εντοπίζονται, κατά την κοινωνιογλωσσολογία, μερικά από τα αίτια της γλωσσικής αλλαγής.

Οι εξελίξεις αυτές δεν ακυρώνουν βέβαια την ισχύ των βασικών μονάδων της γλωσσολογίας (π.χ. φώνημα, μόρφημα κλπ.), ούτε την αντίληψη της γλώσσας ως συστήματος· κάνουν όμως αισθητά τα όριά της και δείχνουν την αναγκαιότητα ενός ευρύτερου θεωρητικού πλαισίου στο οποίο βρίσκεται θέση και η γλωσσική επικοινωνία, καθώς και οι όροι σύνδεσής της με την κοινωνία, αφενός, και το γλωσσικό σύστημα, αφετέρου.

15 Σύγκριση παραγωγής και σύνθεσης

Ως *παραγωγή* ορίζουμε τη διαδικασία σχηματισμού λέξεων (συνήθως) μέσω του συνδυασμού θέματος και προσφύματος, π.χ. *αβαθούλωτος* <α-+βαθουλώ(νω)+-τος>. Η διαφορά μεταξύ παραγωγής και σύνθεσης έγκειται στο ότι τα μορφήματα που απαρτίζουν ένα σύνθετο απαντούν και αλλού έξω από τα σύνθετα, ενώ από τα συστατικά ενός παράγωγου υπάρχει πάντοτε ένα που δεν εμφανίζεται παρά μόνο στο εσωτερικό παραγώγων. Στην παραγωγή θα πρέπει τα στοιχεία σχηματισμού της λέξης να έχουν εντελώς διαφορετική υπόσταση, ενώ στη σύνθεση όχι.

15.1.1 Νεοελληνική σύνθεση

Τα προϊόντα της έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της μονάδας που αποκαλείται *λέξη*:

- **Τόνο:** άλλοτε συμπίπτει με τον τόνο κάποιου από τα συνθετικά και άλλοτε όχι, π.χ. *ελαφοκυνηγός*, *σπιρτόκουτο*, *λασπόλουτρο*. Ο τόνος είναι που καθιστά το σύνθετο μια φωνολογική ενότητα, μια **φωνολογική ή προσωδιακή λέξη**⁸,
- **συγκεκριμένη σημασία που δεν πηγάζει πάντα από τις σημασίες των επιμέρους συστατικών**, π.χ. *σπαγκοραμμένος*, *ψυχοκόρη*.
- **συστατικά που δεν είναι πάντα ολόκληρες λέξεις**, π.χ. *καλότυχος* <καλ(ός)+-ο-+τύχ(η)+-ος>.

Βασικό χαρακτηριστικό, δείκτης της νεοελληνικής σύνθεσης είναι το συνδετικό φωνήεν -ο-, π.χ. *ψαρ-ο-ταβέρνα*, *θαλασσο-ο-πούλι*. Σε συγχρονικό επίπεδο το -ο- δεν ανήκει σε κάποιο από τα θέματα των συνθετικών, π.χ. στο *ψαρ-ό-βαρκα* θα ήταν παράλογο να υποθέσουμε ότι το -ο- ανήκει στο α' συνθετικό [*ψάρ(ι)*], αφού ποτέ δεν εμφανίζεται σε αυτό σε οποιαδήποτε διαδικασία σχηματισμού. Σε σχέση με τη διάκριση των νεοελληνικών λέξεων σε λαϊκής και λόγια προέλευσης ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το -ο- δεν εμφανίζεται σε λόγια σύνθετα τα οποία φαίνεται ότι σχηματίστηκαν κατά το πρότυπο της ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ σύνθεσης, π.χ. *πανεπιστημιούπολη*, *βαθύπλουτος*. Στα σύνθετα αυτά μπορεί να εμφανιστεί μια ποικιλία συνδετικών φωνηέντων: -α- (π.χ. *αγορανομία*), -η- (π.χ. *θαλαμηπόλος*, *νικηφόρος*, *χοληδόχος*), -ι- (π.χ. *λεξιλόγιο*), -ε-, π.χ. *εχέμυθος*. Ένα άλλο χαρακτηριστικό των λόγων συνθέτων είναι ότι μπορεί να εμφανίζονται ως α' συνθετικό διάφορες ποικιλίες του ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ θέματος, π.χ. *γη-* (*γήλοφος*) και *γεω-* (*γεωλόγος*) και *γαι-* (*γαιάνθρακες*). Σε άλλες περιπτώσεις εκτός του λαϊκού α' συνθετικού εμφανίζεται και κάποιο λόγιο, π.χ. λαϊκ. *χερο-* (*χερόμυλος*) και λόγ. *χειρ-* (*χειροβομβίδα*, *χειροτεχνία*)

15.1.2 Σχέσεις και σειρά των συνθετικών

- **Σχέση εξάρτησης**, π.χ. *αγριάνθρωπος*
- **Σχέση παράταξης**, π.χ. *ψωμοτύρι*

Όσον αφορά τη σειρά των συνθέτων η κεφαλή⁹ βρίσκεται στα δεξιά της δομής, π.χ. *νυχοκόπτηςα*. Φυσικά, αυτό δεν μπορεί να καθοριστεί στην περίπτωση των

⁸ δηλ. η λέξη σε επίπεδο εφαρμογής φωνολογικών (και όχι μορφολογικών) κανόνων

⁹ δηλ. το συνθετικό που καθορίζει τη γραμματική κατηγορία και τη βασική σημασία

παρατακτικών συνθέτων, π.χ. *ψωμοτόρι, πικρόγλυκος, τραγοπίνω, γλυκόξινος, στενόμακρος*.

Γενικά, με βάση τις σχέσεις υπόταξης και παράταξης τα σύνθετα (τουλάχιστον τα ονοματικά) θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

Σχέσης παράταξης:

Παρατακτικά σύνθετα, π.χ. αλατοπίπερο

Σχέσης εξάρτησης:

Ενδοκεντρικά σύνθετα, π.χ. αγριοπερίστερο

Εξωκεντρικά σύνθετα, π.χ. χασομέρης

Κατηγορίες ενδοκεντρικών συνθέτων:

Προσδιοριστικά, π.χ. κρασοπότηρο, τουρκοκρατούμαι.

Αντικειμενικά, π.χ. βαμβακοκαλλιεργητής.

Κατηγορίες εξωκεντρικών συνθέτων:

Κτητικά, π.χ. ερυθρόδερμος, μσν. αβροτράπεζος "που έχει τραπέζι γεμάτο πολυτελή φαγητά"

Αντικειμενικά, π.χ. χασογκόλης

15.1.3 Σύνθεση και λόγια στοιχεία

Κατηγοριοποίηση:

1. **Μη λόγια α' και β' συνθετικό, π.χ. σκουπόζυλο.** Αποτελούν την πλειοψηφία των νεοελληνικών συνθέτων και σχηματίζονται σύμφωνα με τους κανόνες της νεοελληνικής μορφολογίας,

2. **Λόγια α' και β' συνθετικό.** Είτε αναβίωσαν από την αρχαία ελληνική, π.χ. *αεροπόρος*¹⁰ είτε σχηματίστηκαν τους δύο τελευταίους αιώνες με θέματα δανεισμένα από την αρχαία ελληνική, π.χ. *δημοσιογράφος, αστροναύτης*. Η δομική και σημασιολογική τους αδιαφάνεια συχνά είναι υψηλή, π.χ. *λεωφορείο*,

3. **Μείξη λόγιων και μη λόγιων συνθετικών.** Δεν είναι πολλά, επειδή στη νεοελληνική σύνθεση συνήθως αποφεύγεται ο συνδυασμός συνθετικών διαφορετικού τύπου. Προέκυψαν είτε λόγω της υψηλής παραγωγικότητας ενός λόγιου στοιχείου (π.χ. *αλεξίσφαιρο*) είτε λόγω της απουσίας ενός μη λόγιου στοιχείου που να εκφράζει επακριβώς κάποια έννοια (π.χ. *επιστολόχαρτο*) είτε λόγω της τάσης για αρχαιοπρεπές ύφος, π.χ. *γλυκύβραστος, εσώρουχο*.

15.1.4 Παρασύνθετα

Πρόκειται για παράγωγα συνθέτων και όχι για καθαυτό σύνθετα, δηλ. για λέξεις που έχουν προκύψει από διαδικασία σύνθεσης, έτσι όπως την ορίσαμε παραπάνω, π.χ. *αρσιβαρίστας <άρση βαρ(ών)+-ίστας* και όχι *<άρση+βαρίστας*. Στην περίπτωση μεταρρηματικών σε *-τος*, όπως το *θεόσταλτος*, θεωρούμε ότι έχουν προκύψει από μια ρηματική φράση όπως *στέλνει ο Θεός* και επειδή ακριβώς η φράση είναι ρηματική μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως παραγωγικό μόρφημα το *-τος*.

16 Ψυχογλωσσολογία: γλώσσα και εγκέφαλος

Η γλώσσα είναι μια θεμελιώδης νοητική λειτουργία του ανθρώπου, η οποία έχει ως αίτιο τις εγκεφαλικές λειτουργίες. Με την παραπάνω πρόταση δεν επιδιώκεται η αναγωγή μιας ανωτέρου επιπέδου νοητικής λειτουργίας —όπως είναι η γλώσσα— στο επίπεδο της κυτταρικής και μοριακής νευροβιολογίας. Αντιθέτως, μια τέτοιου τύπου αναγωγή θα μπορούσε να θεωρηθεί α-νόητη, αν αναλογιστεί κανείς πόσο πολλά και διαφορετικά επίπεδα φυσικών, βιολογικών και κοινωνικών

¹⁰ αρχ. σημασία "που διασχίζει τον αέρα (για ζώα)"

αλληλεπιδράσεων πρέπει να συντελεστούν, ώστε να εμφανιστούν νοητικά φαινόμενα ανώτερης τάξης, όπως είναι η γλώσσα.

Κατά τη διάρκεια ενός διαλόγου χρησιμοποιούμε 180 περίπου λέξεις στο λεπτό. Αυτή η συνεχής ροή λέξεων πραγματοποιείται χωρίς κάποια ιδιαίτερη προσπάθεια. Οι λέξεις επιλέγονται από ένα νοητικό λεξικό 60.000-120.000 λέξεων. Πρόκειται για μια εκπληκτική ικανότητα παραγωγής γλώσσας, που πραγματοποιείται χωρίς σχεδόν λάθη (ένα λάθος για κάθε εκατομμύριο λέξεων). Η διαδικασία τούτη συνοδεύεται από μια, επίσης εκπληκτική, ικανότητα κατανόησης της γλώσσας. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε ένα εξαιρετικό φαινόμενο και ασφαλώς το πρώτο ερώτημα που μπορεί να τεθεί είναι αν η γλωσσική ικανότητα είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό ή είναι κάτι που μαθαίνεται κατά τα πρώτα στάδια της ζωής του ατόμου. Αναμφίβολα, η γνώση μιας συγκεκριμένης γλώσσας είναι αποτέλεσμα μαθησιακών διαδικασιών. Εντούτοις, δεδομένα από την ανατομία, την εμβρυολογία και από την πορεία απόκτησης των γλωσσικών ικανοτήτων από τα παιδιά υποστηρίζουν ότι ένα σημαντικό ποσοστό των γλωσσικών ικανοτήτων είναι εγγενές.

Τα δεδομένα αυτά είναι τα εξής:

- οι γλωσσικές λειτουργίες εντοπίζονται κυρίως στο αριστερό ημισφαίριο του εγκεφάλου.
- ο εντοπισμός της γλώσσας στο αριστερό ημισφαίριο σχετίζεται με ανατομικές διαφορές μεταξύ των δύο ημισφαιρίων (για παράδειγμα, το κροταφικό πεδίο του αριστερού ημισφαιρίου είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο του δεξιού στη μεγάλη πλειοψηφία των δεξιόχειρων ατόμων).
- αυτή η ανατομική διαφορά εμφανίζεται στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του εμβρύου (γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτή η ασυμμετρία δεν είναι αποτέλεσμα της εμπειρίας, αλλά είναι εγγενές χαρακτηριστικό).
- τα νεογέννητα βρέφη είναι σε θέση να διακρίνουν μια μεγάλη ποικιλία ήχων, διαθέτουν δηλαδή μια ικανότητα που είναι πολύ σημαντική για την εκμάθηση οποιασδήποτε γλώσσας.
- η εκμάθηση της γλώσσας από τα παιδιά όλων των πολιτισμών εμφανίζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά και ως προς τα στάδια που ακολουθεί και ως προς τον χρόνο εμφάνισης του κάθε σταδίου. Επιπλέον, υπάρχει μια κρίσιμη περίοδος για την ανάπτυξη της γλώσσας, η οποία διαρκεί από το δεύτερο έτος της ηλικίας μέχρι την ήβη. Μετά την ήβη η ικανότητα εκμάθησης μιας νέας γλώσσας μειώνεται δραματικά. Τα «άγρια» παιδιά, δηλαδή αυτά που μεγάλωσαν χωρίς ανθρώπινη επαφή, μετά την ήβη δεν είναι σε θέση να μάθουν να μιλούν.

Με δεδομένα τα παραπάνω, τίθενται δύο τουλάχιστον ερωτήσεις: Καταρχάς, υπάρχει στον εγκέφαλο των ανθρώπων ένα γνωσιακό όργανο εξειδικευμένο στην απόκτηση και χρήση της γλώσσας; Κατά δεύτερο λόγο, οι νευρωνικοί μηχανισμοί που σχετίζονται με τη γλώσσα είναι διαφορετικοί από τους μηχανισμούς που σχετίζονται με τις άλλες γνωσιακές διαδικασίες; Ο Ν. Chomsky υποστηρίζει ότι υπάρχει ένα ειδικό γλωσσικό όργανο και ότι υπάρχουν ειδικοί νευρωνικοί μηχανισμοί για την απόκτηση και έκφραση της γλώσσας. Και ακόμη περισσότερο, ότι στον ανθρώπινο εγκέφαλο είναι εγγεγραμμένες καθολικές γλωσσικές δομές. Πολλοί, ωστόσο, ψυχολόγοι διαφωνούν με βασικό επιχείρημα το γεγονός ότι ο εγκέφαλος του βρέφους είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται απαραίτητες για την απόκτηση της γλώσσας αφηρημένες έννοιες και να πραγματοποιεί έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό πράξεων, πριν ακόμη προφέρει την πρώτη σωστά επιλεγμένη λέξη και πολύ πριν μπορέσει να δημιουργήσει προτάσεις, δηλαδή να κάνει ουσιαστική χρήση της γλώσσας. Από την άλλη όμως πλευρά, είναι επίσης γεγονός ότι πολλές φορές η ωρίμανση των γλωσσικών διαδικασιών είναι ανεξάρτητη από την ωρίμανση άλλων γνωσιακών

μεταβιβάζονται εντολές στη γειτονική περιοχή του κινητικού φλοιού, η οποία ρυθμίζει τη λειτουργία των μυών της εκφοράς του λόγου.

Το αρχικό μοντέλο Wernicke-Geschwind έχει αναμφισβήτητη αξία, εφόσον μπορεί να προβλέψει όχι μόνο τις αφασίες τύπου Broca και Wernicke αλλά και αυτές που οφείλονται σε διακοπή της οδού σύνδεσης των περιοχών Wernicke και Broca. Όμως, η ολοκληρωμένη γλωσσική έκφραση απαιτεί τη στρατολόγηση πολύ περισσότερων λειτουργιών από όσες προβλέπει το μοντέλο. Επιπλέον, πιο σύγχρονες τεχνικές απεικόνισης της λειτουργίας του ζώντος εγκεφάλου έδειξαν ότι, όταν διαβάζουμε ή μιλάμε, ενεργοποιούνται πολύ περισσότερες περιοχές του εγκεφάλου από αυτές που προέβλεψε το μοντέλο. Το μοντέλο Wernicke-Geschwind είχε δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη λειτουργία του φλοιού των ημισφαιρίων· εντούτοις, η λεπτομερής εξέταση αφασικών ατόμων απέδειξε ότι και περιοχές που βρίσκονται κάτω από τον φλοιό έχουν πολύ μεγάλη σημασία για τη γλώσσα. Ακόμη και η εκ των υστέρων μελέτη των εγκεφάλων των ασθενών των Broca και Wernicke έδειξε ότι οι εγκεφαλικές βλάβες επεκτείνονταν σε μεγαλύτερη έκταση από αυτή που αρχικά είχε αναφερθεί. Η ανάγκη λοιπόν για τη διατύπωση όχι απλώς ενός νέου μοντέλου, αλλά μιας θεωρίας μάλλον, που να είναι σε θέση να ερμηνεύσει τόσο τα δεδομένα των νευρολογικών μελετών όσο και τα αντίστοιχα της γλωσσολογίας, της γνωσιακής ψυχολογίας, της νευροφυσιολογίας και της απεικόνισης του εγκεφάλου με σύγχρονες τεχνικές, ήταν προφανής εδώ και αρκετά χρόνια. Μια τέτοια θεωρία προφανώς δεν υπάρχει· ενδιαφέρουσες όμως υποθέσεις, όπως εκείνη που θα περιγραφεί στις επόμενες παραγράφους, ίσως είναι δυνατόν να αποτελέσουν την απαρχή μιας θεωρίας.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την υπόθεση (των Damasio & Damasio), στον εγκέφαλο υπάρχουν τρεις ομάδες αλληλεπιδρώντων νευρωνικών συστημάτων, που σχετίζονται με την κατανόηση και έκφραση της γλώσσας. Το πρώτο αποτελείται από μια μεγάλη ομάδα νευρωνικών συστημάτων που βρίσκονται και στο αριστερό και στο δεξιό ημισφαίριο. Στο σύστημα αυτό λαμβάνουν χώρα μη γλωσσικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ του σώματος και του περιβάλλοντος, δηλαδή κάθε τι που το άτομο αντιλαμβάνεται, σκέπτεται, αισθάνεται και πράττει, όσο δρα στον κόσμο που ζει. Ο εγκέφαλος σε αυτές τις περιοχές όχι μόνο κατηγοριοποιεί αυτές τις μη γλωσσικές αναπαραστάσεις σύμφωνα με το σχήμα, το χρώμα, τη σειρά των γεγονότων, τη συναισθηματική κατάσταση κλπ., αλλά επίσης δημιουργεί ανώτερα επίπεδα αναπαραστάσεων για ό,τι προέκυψε από την αρχική του κατηγοριοποίηση. Με αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος οργανώνει αντικείμενα, γεγονότα, σχέσεις. Πρόκειται για το σύστημα των γνωσιακών διαδικασιών, όπου τα επάλληλα επίπεδα κατηγοριοποίησης αποτελούν τη βάση για την αφαίρεση και τη μεταφορά.

Το δεύτερο αποτελείται από ένα μικρότερο αριθμό νευρωνικών συστημάτων, τα οποία βρίσκονται στο αριστερό εγκεφαλικό ημισφαίριο, και είναι το σύστημα που συνδέει φωνήματα, δημιουργεί λέξεις και συντακτικούς κανόνες για τον συνδυασμό λέξεων. Όταν αυτό το σύστημα διεγερθεί, συγκεντρώνει λέξεις και δημιουργεί φράσεις, οι οποίες θα εκφραστούν με τον προφορικό ή γραπτό λόγο.

Μια τρίτη ομάδα νευρωνικών συστημάτων βρίσκεται επίσης στο αριστερό ημισφαίριο και λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ των δύο προηγούμενων συστημάτων. Μπορεί να παραλάβει μη γλωσσικές έννοιες και να διεγείρει τη δημιουργία γλωσσικών μορφών ή μπορεί να παραλάβει λέξεις και να προκαλέσει την ανάδυση των αντίστοιχων εννοιών. Καταστροφές σε αυτό το σύστημα είναι δυνατόν να προκαλέσουν διαταραχές στη χρήση συγκεκριμένων γλωσσικών στοιχείων και συντακτικών κανόνων, καθώς και στον συνδυασμό τους σε γλωσσικές μονάδες μεγαλύτερης πολυπλοκότητας.

Απ' ό,τι έχουμε ήδη αναφέρει, έχει γίνει φανερή η σημασία των λειτουργιών του αριστερού εγκεφαλικού ημισφαιρίου για την αντίληψη και έκφραση της γλώσσας. Στην ομιλία όμως εμπεριέχεται ρυθμός και μελωδία, χαρακτηριστικά που δίνουν στον λόγο τη συναισθηματική του χροιά και εξαρτώνται από λειτουργίες του δεξιού ημισφαιρίου. Ήδη πολλές μελέτες έχουν δείξει ότι η κατανόηση και έκφραση της γλώσσας της μουσικής εξαρτώνται από τη λειτουργία του δεξιού ημισφαιρίου¹¹.

Πριν από μερικούς αιώνες ο R. Descartes διατύπωσε την άποψη ότι η «γλώσσα ανήκει μόνο στον άνθρωπο». Χωρίς αμφιβολία, κανένας άλλος τρόπος επικοινωνίας δεν διαθέτει τον σημασιολογικό πλούτο, την περιπλοκότητα, την εκζήτηση της ανθρώπινης γλώσσας. Όμως εδώ υπάρχει ένα παράδοξο· ότι η γλώσσα, ως χαρακτηριστικό του ανθρώπου, εξαρτάται από μια εξαιρετική οργάνωση του εγκεφάλου, προγραμματισμένη από γονίδια, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονται και σε άλλα ζώα. Από τη δαρβινική λοιπόν σκοπιά, δεν είναι δυνατόν μια τέτοια οργάνωση και λειτουργία να είναι προϊόν μιας εξελικτικής διαδικασίας που πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά και μόνο κατά τη διάρκεια των αιώνων εξέλιξης του ανθρώπινου είδους. Ο χιμπατζής είναι το κοντινότερο στον άνθρωπο ζώο και προφανώς ο άγριος χιμπατζής δεν «μιλάει». Ορισμένοι, ωστόσο, ερευνητές υπέθεσαν ότι τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι αυτά τα ζώα δεν είχαν τη δυνατότητα να ζήσουν σε μια κοινωνία, όπως η ανθρώπινη, όπου η εκμάθηση μιας γλώσσας είναι κύριο χαρακτηριστικό της. Έτσι, ήδη από τη δεκαετία του 1930, αλλά κυρίως κατά τη δεκαετία του 1960 και κατόπιν, έχει πραγματοποιηθεί ένας σημαντικός αριθμός μελετών, που είχαν ως στόχο να διδάξουν στους χιμπατζήδες ένα είδος συμβολικής γλώσσας, όπως η γλώσσα των κωφαλάλων. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι πράγματι τα ζώα αυτά ήταν σε θέση να εκμάθουν μια συμβολική γλώσσα και να τη χρησιμοποιήσουν για την έκφραση ακόμη και συναισθημάτων, ή και πολύπλοκων σχέσεων αιτίου-αιτιατού. Εντούτοις, το λεξιλόγιο τους ήταν πολύ πιο φτωχό από το αντίστοιχο ενός παιδιού τεσσάρων ετών και, ίσως ακόμη πιο σημαντικό, αποδείχθηκε ότι ο εγκέφαλος των χιμπατζήδων δεν διαθέτει τις λειτουργίες που σχετίζονται με τις γνωσιακές διαδικασίες της γραμματικής και του συντακτικού. Με άλλα λόγια, οι γλωσσικές ικανότητες των κατά τα άλλα ευφυών πρωτευόντων σε σχέση με τη δημιουργική χρήση της γλώσσας είναι πολύ πιο περιορισμένες από ό,τι στον άνθρωπο. Τί είναι όμως εκείνο που δίνει αυτή τη μοναδική ικανότητα στον άνθρωπο; Πρόκειται για την εξέλιξη ενός προϋπάρχοντος στον εγκέφαλο των πρωτευόντων γλωσσικού προγράμματος ή μήπως η ανθρώπινη γλώσσα είναι αποτέλεσμα της δημιουργίας μιας εντελώς νέας νευρωνικής δομής;

Ανθρωπολογικές έρευνες στα εντυπώματα των οστών του κρανίου απέδειξαν ότι στον εγκέφαλο του homo erectus, του προγόνου μας που έζησε πριν από 0,5 έως 1 εκατομμύριο χρόνια, και του homo habilis, που έζησε πριν από 1,5-2 εκατομμύρια χρόνια, υπήρχαν οι μορφολογικές εκείνες ασυμμετρίες που περιγράφηκαν στις προηγούμενες παραγράφους και αποτελούν προϋπόθεση για την ύπαρξη της γλώσσας. Τα αποτελέσματα των συγκεκριμένων ανθρωπολογικών μελετών ενθάρρυναν την έρευνα για την αναζήτηση μιας βασικής γλωσσικής δομής στον

¹¹ Αναφερόμενος στη λειτουργία του δεξιού ημισφαιρίου γράφει ο Γ. Χειμωνάς: «Το μη λεκτικό σύστημα συνιστά, αναμφίβολα, ένα άλλο σύστημα σημαντικής, σημαντικής συνόλων, όπου ελλείπει ακριβώς εκείνο που στηρίζει το σύστημα της λεκτικής σημαντικής: λείπει το σύμβολο. Πρόκειται για μια άλλη “γλώσσα”, πιο αρχαία από τη λεκτική, που “μιλά” όχι με σήματα, αλλά με σχέσεις και ρυθμούς. Σχέσεις και ρυθμοί που απαρτιώνονται μέσα στα ευρύχωρα, κινητά πλαίσια μιας απερίγραπτης κανονικότητας. Εδώ επάνω, ίσως, βασίζεται η άρρητη αλλά σε κάτι υποτελής πάντα αυθαιρεσία της φαντασίας, είναι ο χώρος της δημιουργίας ... σε αυτό το μη λεκτικό παιχνίδι βασίζεται ο κατεξοχήν “υπερβατικός” τρόπος της τέχνης ή και της φιλοσοφίας. Η δομή του μη λεκτικού είναι όμοια με τη δομή της μουσικής».

εγκέφαλο των πρωτευόντων. Η έρευνα οδήγησε στην ανακάλυψη ότι σε ορισμένα είδη πιθήκων το αριστερό εγκεφαλικό ημισφαίριο είναι αυτό που έχει την ικανότητα αναγνώρισης των κραυγών και επίσης ότι το ίδιο ημισφαίριο έχει μεγαλύτερο μέγεθος από το δεξιό στα διάφορα είδη των πρωτευόντων, όπως είναι οι χιμπατζήδες. Κατά πόσον όμως αυτές οι ασυμμετρίες αναδύθηκαν και επιλέχθηκαν κατά τη διάρκεια αιώνων εξέλιξης, επειδή εξυπηρετούσαν κάποια μορφή επικοινωνίας ή κάποια τελείως διαφορετική λειτουργία, αυτό προφανώς δεν είναι γνωστό.

Ο μελετητής του *homo habilis* R. Leakey γράφει: «Αυτοί οι πρόγονοί μας που έζησαν πριν από 1,5-2 εκατομμύρια χρόνια είχαν την ικανότητα να κατασκευάζουν όμορφα πέτρινα εργαλεία. Για να κάνεις όμως έναν πέλεκυ από μια πέτρα, πρέπει να μπορείς να προβλέψεις το τελειωμένο αντικείμενο μέσα στην ακατέργαστη πέτρα. Αυτή η ικανότητα πρόβλεψης για κάτι που δεν έχει υπάρξει ακόμα φαίνεται να είναι χαρακτηριστικό του ανθρώπου». Τί λοιπόν έδωσε στον άνθρωπο αυτές τις επιτηδειότητες που δεν διέθεταν οι σύγχρονοι του αυστραλοπίθηκοι, ενώ διέθεταν τη δυνατότητα να περπατάνε όρθιοι; Δεν θα ήταν ίσως ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για τα 100-150 παραπάνω γραμμάρια εγκεφαλικής ουσίας που διέθετε ο *homo habilis*. Μέσα σε αυτή την επιπλέον εγκεφαλική ουσία εμπεριέχεται και η περιοχή Broca. Να υποθέσουμε ότι η πρωτόγονη περιοχή Broca έδινε τη δυνατότητα στον *homo habilis* να επικοινωνεί μέσα από κινήσεις και κραυγές, ή μήπως λειτουργούσε ως κέντρο οργάνωσης εγκεφαλικών λειτουργιών που του έδιναν τη δυνατότητα της πρόβλεψης εκείνου που δεν έχει υπάρξει;

Ό,τι όμως και να έχει συμβεί, ενώ οι ανατομικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γλώσσας υπήρχαν στον εγκέφαλο από τις αρχές της ύπαρξης του ανθρώπινου είδους, η προφορική τουλάχιστον γλώσσα εμφανίστηκε «αργά» στην προϊστορική περίοδο του ανθρώπου (πριν από 100.000 περίπου χρόνια), όταν οι μεταμορφώσεις του ανθρώπινου λάρυγγα, του στόματος και της γλώσσας κατέστησαν δυνατή την ύπαρξή της. Αυτές οι μεταμορφώσεις, από κοινού με μια παράλληλη εξέλιξη στην αρχιτεκτονική των σχετικών με τη γλώσσα εγκεφαλικών δομών, έδωσαν στον άνθρωπο το καταπληκτικό επιλεκτικό πλεονέκτημα: το τελειότερο, δηλαδή, γνωστό μέσο επικοινωνίας, την ανθρώπινη γλώσσα.

17. Χαρακτηριστικά της κυπριακής διαλέκτου¹²

Παρόλο που η κυπριακή διάλεκτος εμφανίζει αρκετές τοπικές παραλλαγές, υπάρχουν κάποια βασικά γνωρίσματα (φωνητικά-φωνολογικά, μορφολογικά, συντακτικά, γραμματικά και λεξιλογικά) τα οποία είναι κοινά και χρησιμοποιούνται από όλους τους διαλεκτόφωνους.

17.1 Φωνητική-φωνολογία

Η κυπριακή διαθέτει νότιο φωνηεντισμό, δεν παρατηρείται δηλαδή κώφωση των άτονων φωνέντων. Διατηρείται το τελικό [n] και επεκτείνεται σε λέξεις όπου δεν δικαιολογείται ιστορικά: *βουνόν* [vunón], *γεμάτων* [jemáton], *πρόγραμμαν* [prógramman]. Διατηρείται η προφορά των διπλών συμφώνων της αρχαίας ελληνικής, ενώ η προφορά αυτή ενίοτε επεκτείνεται και σε μονά σύμφωνα, με αποτέλεσμα δηλαδή την ανάπτυξη νέων διπλών συμφώνων, π.χ. *πρόγραμμαν* [prógramman], *πολύν* [pollín]. Τα διπλά /k/, /p/ και /t/ προφέρονται ως απλά αλλά με δασύ πνεύμα, π.χ. *κόκκαλον* [kók^halon], *ποτέ* [rotthé]. Έχουμε, επίσης, την παρουσία παχιών συριστικών (από ουράνωση των υπερωικών), π.χ. το /k/ προφέρεται ως [tʃ] και το /x/ ως [ʃ] μπροστά από πρόσθια φωνήεντα, για παράδειγμα, *εκείνος* [(e)tʃínos],

¹² Τσάκωνα (2007), Τσιπλάκου (2009), Ασταριξ

κερί [tʃerí], και [tʃe], [ʃérin] (ΚΝΕ χέρι). Παρατηρείται σίγηση του ενδοφωνηεντικού /γ/, π.χ. [éfiɑ] (ΚΝΕ έφυγα), [eríɑ] (ΚΝΕ πήγα). Τα αρνητικά μόρια δεν και μην προφέρονται [en] και [men] αντίστοιχα. Το «χ» σε ορισμένα ιδιώματα της Κυπριακής τρέπεται σε «γ», π.χ. Γριστός, γρόνια. Τα /b/, /d/ και /g/ στις περισσότερες περιπτώσεις χάνουν την ηχηρότητά τους και τρέπονται σε /p/, /t/, /k/. Μεταξύ των /p/, /θ/ και /δ/, και του /i/ αναπτύσσεται ένα /c/, π.χ. πκοιός, πκιο, θκνο, δκιαλέω, κάπκοιος.

17.2 Μορφολογία

Το οριστικό άρθρο στην αιτιατική πληθυντικού είναι *τες*. Η διάλεκτος δε διαθέτει παρακείμενο α', ενώ ο υπερσυντέλικος χρόνος εκφέρεται με το παρελθοντικό μόρφωμα β' πληθυντικού –ete αντί –ate, και με έγκλιση του αδύνατου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας, π.χ. *είσιετε μας πει ότι* (ΚΝΕ *μας είχατε πει ότι*). Στην κυπριακή διάλεκτο συναντάμε επίσης τις ρηματικές καταλήξεις –ουσιν και –ασιν αντί των καταλήξεων –ουν και –αν της ΚΝΕ, , π.χ. *υπάρχουσιν, επεράσασιν* (ΚΝΕ *υπάρχουν, πέρασαν*). Ακόμη είναι συχνή η κατάληξη των ρημάτων –ισκω, π.χ. *φανίσκω* (ΚΝΕ *υφαίνω*), *μαλινίσκω* (ΚΝΕ *μεγαλώνω*). Επίσης ο μέλλοντας σχηματίζεται με το μόριο *έννα*, π.χ. *έννα πάω* (ΚΝΕ *θα πάω*).

Τα υποκοριστικά στην Κυπριακή σχηματίζονται με την προσθήκη των –ούης, –ούα, –ούιν, π.χ. *καλούης, καλούα, καλούιν*. Ο πληθυντικός τους σχηματίζεται σε –ούης, –ούες, –ούθκια, π.χ. *καλούης, καλούες, καλούθκια*. Στους παρελθοντικούς χρόνους διατηρείται σε όλους τους τύπους του ρήματος η συλλαβική αύξηση, π.χ. *επαίζαμεν*.

17.3 Σύνταξη

Ο εγκλιτικός τύπος της αντωνυμίας στις κύριες προτάσεις τίθεται μετά και όχι πριν το ρήμα, π.χ. *λαλεί του* (ΚΝΕ *του λέει*), *είδες το;* (ΚΝΕ *το είδες;*). Το άρθρο εμφανίζει αναφορική χρήση, δηλ. τα "αυτά που". Οι ερωτήσεις μερικής άγνοιας, ιδιαίτερα αυτές που εισάγονται με το *είντα* «τι», έχουν δισχιδή δομή, *Είντα 'μ που¹³ κάμνεις* "Τι κάνεις;". Τέλος, στην κυπριακή υπάρχουν δισχειδείς δομές εστίασης αλλά όχι συντακτική εστίαση με απλή μετακίνηση του εστιασμένου στοιχείου στην αριστερή περιφέρεια της πρότασης, π.χ. *Εν τη Σταύρην που είδα*.

¹³ *μπου<εν που «είναι που»*